

Кырг
4(с)к
3-18

В. Закирова

**КЫРГЫЗ
ТИЛИНДЕГИ
ГРАММАТИКАЛЫК
ТЕРМИНДЕР**

**ФРУНЗЕ
1 9 7 6**

✓
КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

В. ЗАКИРОВА

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ
ГРАММАТИКАЛЫК ТЕРМИНДЕР

472617

«ИЛИМ» БАСМАСЫ

Фрунзе 1976

Бул эмгек кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин алгачкы пайда болгон мезгилдеринен тартып, кийинки калыптанып калган мезгилине чейинки убакыттын ичиндеги өзгөрүш, калыптаныш процессин анализдөөгө арналат. Терминдердин түзүлүш тарыхы алгачкы жарык көргөн окуу куралдары менен бирдикте жана хронологиялык тартипте талданып, алардын түзүлүш жолдору лексикалык жана грамматикалык аспектиде каралат.

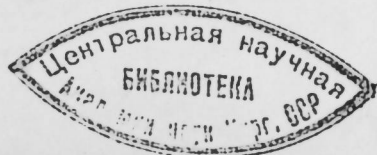
Монографиянын жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окуучулар, мектеп мугалимдери, студенттер жана жалпы эле Кыргызстандагы терминология ишинин, анын ичинде грамматикалык терминдердин түзүлүш, калыптаныш тарыхына кызыккан ар бир окуучу үчүн илимий-практикалык кызыкчылык туудурары талашсыз.

Басмага Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар совети тарабынан бекитилген
жана Кыргыз ССР илимдер академиясынын
Рисосу кабыл алган

Жооптуу редактор
филология илимдеринин доктору С. К. Кудайбергенов

Рецензенттер: филология илимдеринин доктору Т. К. Ахматов,
филология илимдеринин кандидаты М. М. Мураталиев

492619
© Издательство «Илим», 1976 г.

КИРИШ СӨЗ

Тилдин ар кандай маселелерин тарыхый жактан тактап алып изилдөөнүн жана үйрөнүүнүн илим үчүн да, практикалык иш үчүн да чоң мааниси бар экендиги талашсыз, анткени кандай гана кубулуштун же фактынын өткөн тарыхын, өсүп-өнгөн жолун билбей туруп, анын азыркы абалын жеткиликтүү түрдө үйрөнүп, тийиштүү жыйынтыкка келүү кыйынчылык туудурары шексиз. Кандай гана маселеде болбосун, анын тарыхын, өсүп-өнгөн жолун изилдөөнүн маанисинин зор экендиги жөнүндө В. И. Ленин белгилеп кеткен¹.

Тилдин өзү коомдук өнүгүшкө жараша регистрациялоо жолу менен өнүккөн сыяктуу, терминдер да илимдин, маданияттын, экономиканын, техниканын өнүгүш процессине жараша, жаңы ачууларга жараша пайда болуп, өнүгүп, регистрацияланып олтурган маанилүү маселелердин катарына кирет.

Терминологиянын тарыхы ошол терминологияны жараткан илимдин тарыхы кандайча аспектиде каралса, белгилүү бир тилдин ээси болгон элдин тарыхы да ошондой эле аспектиде каралат. Ошонун үчүн терминология ишин окуп үйрөнүү илимий жактан да, тарыхый жактан да чоң кызыкчылык туудурат.

«История терминологии—эта проблема не только национально-историческая, но и интернациональная, проблема истории мировой науки и проблема истории человеческих цивилизаций, истории культурных взаимодействий и группировок народов» — дейт, бул жөнүндө академик В. В. Виноградов².

¹ Кара: В. И. Ленин. Чыгармалар, 29-т., кыргызча биринчи басылышы, Кыргызстан мамлекеттик басмасы, 1957, 47-бет.

² Кара: В. В. Виноградов. Вступительное слово. В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, 7-бет.

Жалпы эле грамматикалык терминдерди изилдөө иши кийинки мезгилдерге чейин көңүлгө алынбай келе жаткан маселелердин бири. Бул болсо ар бир конкреттүү тилде болуп жаткан ар кандай жаңы изилдөөлөр, жаңы ачылыштарга байланыштуу жасалып чыгып жаткан жаңы терминдерге назар салынбагандык десек болот. Терминология ишине назар салбоо илимдин, техниканын жетишкендиктерине назар салбагандыкка, баш аламандыкка түртүп, изилдөө иштерин терминология менен алмаштырууга чейин алып келери жөнүндө акад. В. В. Виноградов адилет көрсөтөт¹. Мына ушуга байланыштуу традициялык колдонулуп келе жаткан терминдерди тартипке салуу зарылчылыгы туулат. Бул иш жалаң практикалык жагынан гана эмес, теориялык жагынан да чоң мааниге ээ, анткени грамматикалык терминдерди тартипке салуу иши ошол терминдер тейлеген системанын да (бул жерде грамматиканын) тартипке салынышы менен тыгыз байланыштуу. Мына ошондуктан азыркы мезгилде грамматиканын үйрөнүлүшү, ага карай терминдердин пайда болуш маселелеринин чечилиши да чоң мааниге ээ. Бул маселелердин чечилиши, бир жагынан, грамматикалык терминдердин тарыхый чыгыш шартын үйрөнүүнү талап кылса, экинчи жагынан, ошол эле терминдердин өзүлөрү тейлеген түшүнүгү менен болгон карым-катышын үйрөнүүнү да талап кылат. Эгерде биринчи маселенин чечилиши терминологиянын жалпы эле калыптанышындагы объективдүү шартты ичине алса, экинчиси—грамматикалык түшүнүктөрдүн изилденип үйрөнүшүнө жараша терминдердин да семантикалык жактан өзгөрүүлөргө учурашы, конкреттүү бир терминдин туруктуу абалга жетишүүсүнө чейинки өзгөрүүлөргө учураган маселелерин ичине алат.

Улуу Октябрь социалисттик революциясынын жеңиши жана Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын улут саясатынын ишке ашырылышы кыргыз элинин социалисттик маданиятын болуп көрбөгөндөй өсүштөргө алып келди. Элдин коомдук-саясий, экономикалык жана маданий турмушундагы болуп жаткан зор өзгөрүштөр анын сөздүк составына да таасирин тийгизди. Буга чейинки эне тилибиздин лексикасында коомдук-саясий жана илимий-маданий терминдер жокко эсе болсо, революциядан кийинки мезгилде мындай терминдер лексикадан

¹ В. В. Виноградов. «Вопросы языкознания». М., 1970, 4-бет.

орчундуу орунду ээледі. Коомдук турмуштун ар кандай тармактары боюнча жүргүзүлүп жаткан илимий изилдөөлөрдүн натыйжасында буларга арналган илимий-техникалык адабияттар пайда болуп, бул адабияттар өзүлөрүнүн тейлөө сферасына тиешелүү болгон бай терминология менен жабдылды.

Коомдук турмуштун ар кайсы тармактары боюнча колдонула турган терминдердин мааниси жөнүндө марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектеринде бир топ ачык көрсөтмөлөр берилет. Айрыкча жалпыга бирдей колдонулуучу эл аралык терминдерди жергиликтүү улут тилдерине которуунун эч кандай зарылчылыгы жок экендиги жөнүндө, ошондой эле, мааниси жагынан бири-бирине жакын турган илимий терминдерди ажыратып берүүдө синонимдерди ыгы менен колдонуу жакшы натыйжаларга алып келе тургандыгы жөнүндөгү ж. б. пикирлерди К. Маркс, Ф. Энгельстин эмгектеринен жолуктурабыз¹.

Башка тилдеги терминдерди колдонууга өтө эле берилип кетүүчүлүктү сындап келип, В. И. Ленин жалпы окуучу масса тарабынан кабыл алынбаган терминдерди адабий тилге жолотпоого жана мындайлар менен келишпес күрөш жүргүзүүгө үйрөтөт.

Терминдердин улам жаңырып, жаңыдан пайда болуп өсүү процесси коомдук турмуштагы болуп туруучу илимий-техникалык өнүгүштүн, ойдун өнүгүшү менен тикеден тике байланыштуу, буларды биринен экинчисин бөлүп алып кароо таптакыр мүмкүн эмес. Ошондуктан коомдук турмуштагы өсүп-өнүгүүлөр, өзгөрүүлөр канчалык чексиз болсо, терминологиянын өсүп-өнүгүшү да ошондой эле кеңири жана түгөнгүс. Терминология маселеси кийинки мезгилдерде кыргыз изилдөөчүлөрүнүн да көңүлүн өзүнө улам көбүрөөк бура баштады². Сөздүк

¹ Кара: К. Маркс и Ф. Энгельс. Диалектика природы. Соч., т. 20, 1960, 187-бет.

² Т. Дуйшеналиева. Киргизские народные термины животноводства. Автореф. кан. дисс. Фрунзе, 1969; Т. Назаралиева. Киргизские народные строительные термины. Автореф. кан. дисс. Фрунзе, 1971; А. Исабекова. Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопросы ее упорядочения. Автореф. кан. дисс. Фрунзе, 1971; А. Билялиев. Киргизские народные термины промысловой охоты. Автореф. кан. дисс. Фрунзе, 1972.

составдын бул бөлүмүнө болгон мындай кызыгуучулук, биринчиден, практикалык иштер менен байланыштуу болсо, экинчи жагынан, маселенин теориялык чечилиши менен тыгыз байланыштуу.

В. В. Виноградовдун ою боюнча СССР элдеринин экономикасынын, техникасынын жана илимдин ар кандай тармактарына тиешелүү болгон терминологияны иштеп чыгуу жана тартипке салуу маселеси советтик тил илиминин актуалдуу теориялык жана практикалык милдеттеринин биринен болуп эсептелет¹.

Илимдин, техниканын ар кандай тармактарында иштөөчү адистер күндөлүк иштеринде өздөрүнө керектүү терминдерден пайдалануу менен ошолордун туура, так жана күндөлүк колдонууга ылайыкталып түзүлгөндөй болушун каалашары шексиз. Мындай абал өзгөчө сөздүк составдын бул бөлүгүн изилдөөгө жаңыдан гана киришип жаткан улуттук республикаларга мүнөздүү. Азыркы биз жашап жаткан коомдо терминология—бул илимдин, техниканын, адабияттын жана искусствонун тили болуп, адам баласынын акыл-эсинин жемини болуп эсептелинет.

Жогоруда саналып кеткен коомдук турмуштун ар кандай тармактарынын өсүшүн алардын ар бирине арналып атайын иштелип чыккан терминологиясыз көзгө элестетүүгө мүмкүн эмес. Булар бири-бири менен тыгыз байланышта болот да, биринин жашашына бири шарт түзөт. Мына ошондуктан илимдин, техниканын, адабият жана искусствонун күн санап өсүшүнө байланыштуу атайын терминологиялык сөздүктөрдүн иштелип чыгуусу, буга чейин колдонулуп келе жаткан терминологияда орун алган кемчиликтерди таап, жоюу зарылчылыгы туулат. Терминологиянын илимий негизги маселелери О. О. Винокур, Д. С. Лотте, Л. А. Булаховский, А. А. Реформатский, Р. Г. Пиотровский, Н. А. Баскаков, Н. К. Дмитриев, В. В. Виноградов жана башка ушул сыяктуу залкар окумуштуулардын эмгектеринде иштелип чыккан.

Бул окумуштуулардын эмгектеринде терминологиялык илимдин теориялык жоболору аныкталып, терминдин спецификасы жана анын жалпы элдик тилден алган орду белгиленген. Ошондой болсо да илимий изилдөөчү-

¹ В. В. Виноградов. Вступительное слово. В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, 5-бет.

лөр тарабынан терминге бирдиктүү аныктама бериле элек жана бул маселе боюнча карама-каршылыктар, талаш пикирлер дагы эле орун алып келе жатат¹.

Терминге берилген толугураак аныктаманы А. А. Реформатский менен Н. А. Баскаковдун эмгектеринен жолуктурабыз. Баскаковдун аныктамасы боюнча термин дегенибиз өзүнүн туюнтуучу түшүнүгүнө дал келүүчү, туруктуу, белгилүү бир терминологиянын ичинде бир гана мааниде колдонулуучу, башка терминдер менен өз ара мамиледе, карым-катышта болуучу, өзүнүн ушул терминологиянын ичинде бирдей калыпта колдонулушу менен мүнөздөлүүчү сөз жана сөз тизмеги болот². Күндөлүк турмушта колдонулуп жүргөн сөз ал тилди түзгөн коллективдин мүчөлөрүнө (элге, улутка) таандык болот да, алардын пикир алмашуусунда түшүнүктүү болуп, аларды өздөштүрүү анчалык деле аракетти талап кылбайт.

Тиричилик сөздөрүнө биз кайдигер гана мамиле кылабыз, аны колдонууда атайын ойлонуп отурбайбыз. Алар биздин турмушубузда кылымдар бою колдонулуп жүргөндүктөн жана алардын тейлеген түшүнүгү бизге жат болуп калгандыктан анчалык ойлонууну да талап кылышпайт. Өзүлөрүнүн түз маанисинен башка өтмө мааниде да колдонула берет. Термин сыяктуу түшүнүктүн табиятын билдирип турган атайын аныктамасы жок болот.

Ал эми терминдер болсо бүтүн бир түшүнүктүн (окуянын, көрүнүштүн ж. б.) аты болгондуктан, атайын ойлонууну талап кылат. Мисалы, *революция*, *спутник*, *күрөш*, *химия*, *кыймыл* сыяктуу терминдер чыгышы боюнча белгилүү бир тарыхый окуяга жана илимий жаңы ачылыштарга байланыштуу, ал эми түпкү теги жагын алганда алар *бала*, *бак*, *стол* сыяктуу сөздөргө караганда тейлеген маанилери жагынан терең жана кең. Терминдер белгилүү бир илимдин тармагында, б. а. өзү тейлөөчү тар чөйрөдө гана колдонулуп, алардын терминдик мааниси ошол чөйрөдө гана ачылат.

¹ К. А. Левковская. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962, 199-бет; Н. П. Кузькин. К вопросу о сущности термина. Вестник ЛГУ, 20, 1960, 137—142-беттер.

² Кара: Н. А. Баскаков. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, 57-бет.

Мисалы, *морфология* деген сөздүн грамматикалык жана биологиялык терминдик мааниси бул терминди тил илиминде жана биологияда колдонгондо гана ачылат.

Терминдерди өздөштүрүүдө аларды атоо менен бирге өзүнчө бир мазмунга ээ болгон түшүнүктөн кабар алабыз, б. а. анын тейлеген түшүнүгүн (понятие, сущность) да өздөштүрөбүз. Жогорку айтылган *революция*, *күрөш* сыяктуу терминдерди өздөштүрүү үчүн (тилибизге сиңирип, ошол терминдик жаңы мааниде колдонулуш үчүн) бул терминдердин чыгыш тарыхын да өздөштүрөбүз. Мисалы, *кыймыл*, *революциялык кыймыл* деген терминдин тарыхый кандай окуяларга байланыштуу келип чыккандыгын өздөштүрүү менен бирге эле анын атоосу болгон терминин да кошо өздөштүрөбүз.

Ушундай эле адабиятта пайда болгон *реализм* деген термин жана анын мазмуну, тил илиминде пайда болгон *ээ*, *мүчө* деген терминдер жана алардын мазмуну адабиятта жана тил илиминде болгон белгилүү бир жаңы ачылыштардан кийин келип чыгып, буларды өздөштүрүү (атоо) алардын мазмунун, касиетин ача турган аныктаманын жаратылышын да талап кылды.

Ошентип, жөнөкөй, турмуштук сөздөргө *атоо гана функциясы* мүнөздүү болсо, терминдерге мындан башка *билдирүү функциясы* да мүнөздүү болот. Булардан башка терминдерге мааниси жагынан тактык мүнөздүү келип, көркөмдүк жана эмоционалдык боёкчолордон алыс болот. Контекстке жараша өтмө мааниде да колдонулбайт. Термин башка сөздөрдөн (турмуштук сөздөрдөн) обочолонуп жашабайт, ал белгилүү бир системанын (терминологиянын) мүчөсү болуп эсептелет. Ушул системанын, А. А. Реформатскийдин аныктамасы боюнча¹, терминологиялык талаанын (поле) ичинде гана терминдин мааниси ачылат. Ал эми ошол системага кирген терминдердин мааниси өзүлөрү тейлеп турган коомдук турмуштун конкреттүү бир тармагы менен байланыштуу болот. Мына ушул өзгөчөлүктөрүнө карап термин менен жөнөкөй, турмуштук сөздөрдү бири-биринен таптакыр ажыратып алып кароого болбойт. Себеби бул экөө тең эле жалпы жонунан сөзгө жатат. Жалпы эле сөздөрдүн ичинде терминдер да, терминге жатпаган жөнөкөй сөздөр да болушу мүмкүн. Бир эле сөз колдонуу сферасына ка-

рай термин да, жөнөкөй сөз да болушу мүмкүн; *көрү-нүш*: жөнөкөй сөз маанисинде — бир нерсенин көзгө учураган жалпы белгилери, сырткы кебетеси, түрү, турпаты; термин маанисинде — драмалык чыгармалардын бөлүктөрү (театралдык термин); *басым*: жөнөкөй сөз маанисинде — бир заттын, белгинин экинчисинен болгон көптүгү, артыкчылыгы; термин маанисинде — нерсенин үстүңкү бетине аракет кылуучу күчтүн бул беттин аянтына болгон катышы аркылуу өлчөнүүчү чоңдук, физикалык термин. Мисалы, суунун басымы, газдын басымы ж. б.; сөздүн бир муунунун экинчи муунга караганда көтөрүңкү үн менен айтылышын билдирүүчү грамматикалык термин;¹

тамга: 1. Белги катарында ысык темир менен басып түшүрүлгөн из, так; 2. Жазуунун ариби, жазууда айрым тыбыштар үчүн алынган белги, грамматикалык термин² ж. б.

Терминдер дайыма заттык мааниде гана болот, жөнөкөй сөздөр болсо заттык да, сындык да, сандык да ж. б. маанилерде да болушу мүмкүн.

Илимдин, техниканын ар кайсы тармактары боюнча бир тилде колдонулуучу терминдердин системасы терминология болуп эсептелет. Терминдин өнүгүшү, калыптанышы ошол тармактагы илимий, техникалык ачуулар менен шайкеш болот.

Термин менен сөздүн жана алардын түшүнүгүнүн катышын аныктоо терминдин спецификасын ачууда чечүүчү роль ойнойт. Термин менен сөздүн бири-биринен ажыралуу чегин эмнеде, ал чек эмне менен аныкталат деген суроо туулат. Бул маселени ажыратууда сөздүн түшүнүгү чоң жардам берет. Ар кандай кесипчиликте колдонулган ар бир термин өзүн термин катары оформит эткен, өзүнүн колдонулган белгилүү чөйрөсүндө гана эне тилибиздеги ошол терминди пайда кылган негизги сөздөн кандайдыр бир белгиси боюнча айырмаланган өзгөчө касиетке ээ болот. Мына ошол өзгөчөлөнгөн белгиси (түшүнүгү) жана ошол белгини пайда кылган чөйрө гана, ошол терминдин ошо чөйрөдөгү терминдик «жүзүн» так, даана ачып көрсөтө алат. Ар бир терминдин мааниси, түшүнүгү контекстте аныктал-

¹ А. А. Реформатский. Что такое термин и терминология. В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, 47-бет.

¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1969, 91-бет.

² Ошондо, 547-бет.

бастан, ошол термин таандык болгон чөйрөдө аныкталат¹.

Соңку жылдары кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси боюнча ондогон илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, атайын монографиялык эмгектер жаратылды. Мунун баары өз кезегинде грамматикалык терминдердин өнүгүшүнө жана калыптанышына өбөлгө болбой койгон жок. Ошондой болсо да, эне тилибиздеги грамматикалык терминдердин жасалышы практикалык жактан чечилди деп айтканыбыз менен², али да болсо чаржайыттык, терминдердеги параллелдүүлүк орун ээлеп келе жатат.

Жалпы эле улут тилдериндеги грамматикалык терминдердин калыптанышына соңку кездерде гана атайын назар салына баштады. Бул маселелер боюнча атайын кеңешмелер чакырылып, термин түзүү иштеринин тажрыйбалары жыйынтыкталып, талкууланып жатат³.

Кеңешменин лингвистикалык секциясынын башчысы Е. А. Бокаревдун грамматикалык термин түзүү боюнча тилчи адистерге айткан жүйөлүү сыны да бекеринен эмес⁴.

Чындыгында да, жалпы эле грамматикалык терминдердин жасалышы, такталышы ж. б. маселелерине арналган бирин-эки изилдөөлөр кийинки жылдарда гана пайда боло баштады⁵. Ал эми кыргыз тилинин грамматикалык терминдер маселесине кээ бир окумуштууларыбыздын анча-мынча гана макала түрүндөгү эмгектери арналган⁶. Бул макалаларда терминдердин теориялык маселелери жөнүндө сөз болбостон, практикалык максатка ылайык айрым гана сунуштар берилген.

¹ А. А. Реформатский. Аталган эмгеги, 51-бет.

² Б. О. Орузбаева. Бирдиктүү терминологиялык талаптар жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1968, 8-декабрь.

³ Улут тилдериндеги терминология иштерине арналган Бүткүл союздук кеңешме. Кара: Вопросы терминологии. М., 1961.

⁴ Кара: Вступительное слово Е. А. Бокарева на лингвистической секции. В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, 163-бет.

⁵ Н. К. Дмитриев. Грамматическая терминология в учебниках родного языка. М., 1955; Л. В. Исаченко. Некоторые вопросы лингвистической терминологии. Изв. АН СССР, отд. лит-ры и языка, т. 20, вып. 1, 1961; Л. В. Решетова. Грамматическая терминология узбекского языка. Автореф. кан. дисс. Ташкент, 1964.

⁶ К. Дыйканов. Грамматикалык терминдердин такталышы зарыл. «Мугалимдер газетасы», 1956, 26-январь; С. Кудайбергенов. Кыргыз тилинин терминдеринин кээ бир маселелери. «Мугалимдер газетасы», 1955, 30-апрель; М. Мураталиев. Кыргыз тилинин грамматикалык айрым терминдери жөнүндө. «Ленинчил жаш», 1952, 29-октябрь; анын. Татаал сүйлөмдүн синтаксисине тиешелүү болгон терминдер жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1955, 19-май; Б. О. Орузбаева. Бирдиктүү терминологиялык талаптар жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1968, 8-декабрь.

Грамматикалык терминдердин бирдей колдонулушун камсыз кылуу максатында 50-жылдардан баштап кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сөздүктөрү иштелип чыга баштады¹. Ушундай сөздүктөрдүн ичинен Б. Орузбаева тарабынан түзүлүп чыккан «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» өзгөчө орунду ээлейт. Сөздүк кыргыз тилинде колдонулуп келе жаткан грамматикалык терминдерди бүт камтып, алардын ар бирине кыскача түшүндүрмөлөр берилген. Ошого карабастан кээ бир грамматикалык терминдердин бир нече түшүнүктүн ордуна колдонулуп, же мунун тескерисинче, бир нече грамматикалык түшүнүктүн ордуна бир эле термин колдонулуп келе жаткандыгын байкоого болот. Мисалы, *мүчө* деген термин морфологиялык жана синтаксистик термин катары колдонулат: *сөз мүчөсү, сүйлөм мүчөсү; кошмо сүйлөм—татаал сүйлөм; кызматчы сөз—жардамчы сөз—көмөкчү сөз; куранды мүчө—сөз жасоочу мүчө; уланды мүчө—сөз өзгөртүүчү мүчө* ж. б. Мына ошондуктан, Н. К. Дмитриевдин сөзү менен айтканда, бир караганда оңой болуп көрүнгөн менен иш жүзүндө көп эмгекти талап кылуучу мектеп грамматикаларында колдонулуучу терминологиянын изилденип, тартипке салынышына убакыт жетти².

Көп сандаган илимдин, техниканын тармактарынын ичинен кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин түзүлүш тарыхы Кыргызстандагы жалпы эле терминологиялык процесс менен бир кезде бирден бир курал болуп эсептелинген мектеп грамматикаларынын түзүлүш кырдаалы, тарыхы менен тыгыз түрдө байланыштуу. Анткени алгачкы мезгилдерде кыргыз элинин басма сөзү болбогондуктан, терминологиялык маселенин, анын ичинде грамматикалык терминологиянын өнүгүшү, үйрөнүлү-

лимдер газетасы», 1955, 30-апрель; М. Мураталиев. Кыргыз тилинин грамматикалык айрым терминдери жөнүндө. «Ленинчил жаш», 1952, 29-октябрь; анын. Татаал сүйлөмдүн синтаксисине тиешелүү болгон терминдер жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1955, 19-май; Б. О. Орузбаева. Бирдиктүү терминологиялык талаптар жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1968, 8-декабрь.

¹ М. Жаманкулова, К. Дыйканов. Кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин сөздүгү. Фрунзе, 1956. Ушул эле авторлордун. Кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин сөздүгү. Фрунзе, 1961; Б. О. Орузбаева. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фрунзе, 1972.

² Н. К. Дмитриев. Грамматическая терминология в учебниках родного языка..., 5—6-бет.

шу жөнүндө сөз козголушу да мүмкүн эмес эле. Ошондуктан биринчи программалардын, биринчи окуу китептеринин түзүлүшү, пайда болуш мезгили кыргыз тилинин грамматикалык терминологиясынын да түзүлүш, башталыш мезгили, доорун түздү деп эсептөөгө болот. Кыргыз тилинин грамматикалык терминологиясынын түзүлүш, калыптаныш процессин окуу китептерине байланыштуу кароонун себеби да мына ушундан.

Мына ушул тарыхый кырдаалды эске алып, биз бул чакан илимий ишбизде терминологиялык маселелерди биринчи түзүлгөн окуу китептери менен байланыштуу кароону туура көрдүк. Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин түзүлүш, калыптаныш, өнүгүш процессин хронологиялык тартпте чагылдырыш максатында төмөндөгүдөй мезгилдерге бөлүштүрүлгөн таблицалар берилди:

1. 1920—30-жылдар: фонетика боюнча; морфология боюнча; синтаксис боюнча; 2. 1931—36-жылдар: фонетика боюнча; морфология боюнча; синтаксис боюнча; 3. 1937—49-жылдар: фонетика боюнча; морфология боюнча; синтаксис боюнча; 4. 1950—60-жылдар: фонетика боюнча; морфология боюнча; синтаксис боюнча; 5. 1960—70-жылдар: фонетика боюнча; морфология боюнча; синтаксис боюнча.

Бул таблицалар грамматиканын ар бир бөлүктөрү боюнча да өз ич ара бир нечеге бөлүнүшөт;¹ булардан башка бирдей колдонулуп келе жаткан терминдер боюнча практикалык сунуштар берилет. Бул иштин жүрүшүндө акад. К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү», Кыргыз ССР илимдер академиясынын лексикология жана лексикография сектору тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү», О. Ахманованын «Лингвистикалык терминдердин сөздүгү», Б. О. Орузбаеванын «Кыргыз тилинин лингвистикалык терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү» кеңири пайдаланылды. Булардан башка кыргыз жазуучулары Т. Сыдыкбековдун, А. Токомбаевдин, Ч. Айтматовдун, К. Жантөшевдин чыгармаларынан, республикалык газета, журналдардан мисалдар алынды.

¹ Азыркы кезде мектеп грамматикаларында колдонулуп келе жаткан ар бир грамматикалык терминдин азыркыдай абалына чейин кандай өзгөрүүлөргө учурагандыгы, ал өзгөрүүлөр ким тарабынан жана качан киргизилгендиги жөнүндө бул таблицаларда толук маалымат берилет.

Г л а в а

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ. ТЕРМИНОЛОГИЯ ИШИНIN ТАРЫХЫНАН

Улуу Октябрь социалисттик революциясынын жеңишинин натыйжасында Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу кыргыз элинин тарыхында жаңы доорду баштап, социалисттик маданияттын жаңы эл агартуу ишинин өсүшүнө жол ачты. Жалпы эле совет элдеринин, анын ичинде өзгөчө Түркөстан республикаларынын маданий курулуш жактан болгон иштеринин Совет бийлигинин биринчи күндөрүнөн баштап туура жолго коюлушуна жана ал иштин ийгиликтүү жүргүзүлүшүнө В. И. Ленин бөтөнчө көңүл бурган. Мына ошондуктан өткөн турмуштун оор калдыктарынан болуп эсептелген маданияттан артта калуучулукту, туташ сабатсыздыкты ж. б. жоюу багытында бардык улуттук республикалар боюнча иш жүргүзүлө баштайт.

Түркөстан республикасынын эл агартуу комиссаратынын Мамлекеттик илимий советинин алдында 1924-жылы апрель айында Кара кыргыз илимий комиссиясы түзүлөт¹. Буга чейин Кыргыз автономиялуу республикасынын өзүнчө илимий комиссиясы болгон эмес. Аталган комиссия жаңы анын алдындагы Мамлекеттик илимий совет жалпы жопунан Орто Азия элдеринин илимий иштерине (илимий мекемелердин иштерине) жетекчилик кылуу, окуу куралдарын түзүү, басмага жиберүү, элдин маданий эстеликтерин жыйноо жана изилдөө ж. б. жетекчилик кылган. Жаңыдан түзүлгөн Кара кыргыз илимий комиссиясы жогорудагыдай милдеттерди аткаруу менен бирге кыргыз жергесинде маданий революцияны жүргүзүү ишинде авангарддык ролду ойноп, кыргыз кадрларын даярдоо милдетин да ишке ашырууга

¹ Ташкентский госархив, ф. 34, оп. 81, ед. хр. 1752; журнал № 11.

тийиш болчу. Бул мезгилде кыргыз областы жаңыдан гана өзүнчө бөлүнүп чыккан. Жер-жерлерде эл агартуу бөлүмдөрүнүн уюшулгандыгына байланыштуу мурунку түзүлгөн Илимий комиссиянын ордуна Кыргыз автономиялуу областынын Ревкомунун 1924-жылдын 20-декабрдагы чечими боюнча 1925-жылдан баштап Академиялык борбор деп аталуучу уюм Ташкентте уюшулат да, ошол жактан ишке жетекчилик кылып турат¹.

Бул борбор негизинен областтык эл агартуу бөлүмдөрүнүн илимий, окутуу иштерине жетекчилик кылуу, бул иштерге жергиликтүү кадрлардан тартуу жана даядроо, илимий мекемелердин иштери менен басма сөз иштерин ишке ашыруу; илимий-изилдөө иштерин кеңейтип, жергиликтүү элдин тилин, оозеки адабиятын, тарыхын ж. б. тарыхый эстеликтерин жыйноо жана изилдөө иштерин жүргүзүп турган.

Ушул эле жылдын (1925) апрель айынан баштап Академиялык борбор Ташкенттен Пишпекке (азыркы Фрунзе шаары) көчүрүлүп келип, Кыргыз Автономиялуу областынын Билим комиссиясы деп атала баштайт².

Кыргыз билим комиссиясынын 1926-жылдагы иш планы боюнча кыргыз тилиндеги термин түзүү ишин жакшыртуу жана тездетүү максатында атайын терминологиялык бөлүм түзүү иши белгиленет да³, бул бөлүм «Терминологиялык комиссия» деген ат менен Билим комиссиясынын 1926-жылдын 8-майдагы заседаниесинин атайын токтому менен бекитилет⁴. Мына ушул мезгилден баштап жалпы эле кыргыз тилинин лексикасын жана анын ичинде терминологиясын жыйноо, үйрөнүү жана изилдөө иштери жолго коюла баштайт⁵.

Терминологиялык комиссия илимий жана техникалык терминдерди жыйнап, үйрөнүп жана жаңыдан түзүү менен илимдин ар кандай тармактары боюнча колдонулуучу терминдердин сөздүгүн басып чыгаруу ишине кызуу киришсе да, кадрлардын жетишпегендигине байланыштуу (Терминологиялык комиссиянын штаты 2

тана адамдан турган, жана бул эки адам терминологиянын бардык тармактары боюнча иштешкен) алгачкы жылдары комиссиянын иши жакшы жолго коюла алган эмес. Ошондой болсо да учурдагы маанилүү деп эсептелинген кээ бир иштер иштелген: кол жазма претинде комиссияга тапшырылган терминдер комиссиянын атайын адистерин катышкан заседаниелеринде каралып, талкуу претинде газета беттерине жарыяланып турган. Алсак, 1926-жылдын май айынан 1927-жылдын май айына чейинки мезгилдин ичинде комиссия тарабынан ар түрлүү илимге тиешелүү 1518 термин каралып чыгып, анын ичинен 1425 термин туура деп жактырылып, атайын токтомдор менен бекитилген¹. Терминдерди түзүү ишинде 1925-жылы Фрунзе шаарында өткөрүлгөн мугалимдердин туңгуч съезди чоң роль ойноду². Бул съезде кыргыз тилинин жазуу, орфография, тыбыш, тамга жана терминология маселелери каралып, талкууланып, ар бир маселе боюнча «Тыбыш тууралуу токтомдор», «Тамга тууралуу токтомдор», «Жазуу — ымла тууралуу токтомдор», «Жат атоолор жөнүндө токтомдор» кабыл алынган. Терминология боюнча кабыл алынган токтомдордо башка тилдерден кабыл алынып колдонулуучу терминдерди кыргыздын накта төл сөздөрү менен атоо, бул мүмкүн болбогон учурда казак тилинен ылайыктуу сөз тандап алуу баса көрсөтүлгөн. 1927-жылы Т. Жолдошев тарабынан түзүлгөн термин алуунун принциптери мына ушул токтомго негизделип иштелип чыккан³. Жогорку принцип боюнча кыргыз тилиндеги терминдер дээрлик төл сөздөрдүн негизинде жасалган. Бирок андай терминдердин айрымдары жаңы терминдердин маанисин так бере алышкан эмес. Бул көрүнүш өзгөчө коомдук-саясий терминдерден жыш учурайт;

шеф—аталык:

Союздагы ири өнөр жайларына улут республикаларды аталыкка алып жардам берүү жагы милдеттендирилсин (Политехника билими боюнча I конференциянын токтомдорунан. Фрунзе, 1931);

среда—айлана:

Бул — темене канат тилди өстүргөн балдардын айланасы. Айлана дегенибизге ата-эне, айылдагылар

¹ Кыргыз ССРинин мамлекеттик архиви, ф. 647, оп. 2, ед. хр. 10, 108-бет (мындан ары бул мекеменин аты толук жазылбай, КМА түрүндө кыскартылып берилет. — В. З.).

² КМА, ф. 647, оп. 2, ед. хр. 37, 25-бет.

³ Ошондо, ф. 688, оп. 1, ед. хр. 1, 75-бет.

⁴ Ошондо, ф. 647, оп. 1, ед. хр. 92, 12-бет.

⁵ К. К. Ю д а х и н. Лингвистика в Киргизии за 20 лет. В сб.: Наука в Киргизии за 20 лет. Фрунзе, 1946, 188-бет.

¹ КМА, ф. 688, оп. 1, д. 24, протокол №№ 1—15, 20, 22.

² «Эркин-Тоо» газетасы, 1925, 16-апрель.

³ КМА, ф. 688, оп. 1, д. 88, 170-бет.

керет (Наматов, Тилибиздин методикасынан. Фрунзе, 1932);

кдор—куч:

«Жети жылдык милдеттүү окууну өткөрүү, күчтөр даярдоо ж. б. кирет (Кыргызстан БАК II сессиясынын докладтору, Фрунзе, 1932);

кбамен—ымтыкан;

Техникалык ымтыкан глгга качан эле өткөрүлүштө тийиш эле («Кызыл Кыргызстан», 1925, 16-апрель);
призыв — үндөө кагаз:

Кыргыз калкына кезит гркылуу бетөнчө үндөө кдгд-зи жиберилени («Эркин-Тоо», 1925, № 9);

аффикс — жалгоо:

барыш жалгоо, чыгыш жалгоолорду жалтап... («Жа-ны маданият жолунда», 1929);

сытаксис — науу, морфология—сарп:

Кыргыз тилинин жүйөсүн, науу, сарпын түзүүдө эм-веге сөөнөбүз? (Областык мугалимдер съездинде жа-салган доклад, КМА, ф. 647, оп. 1, д. 40, 55-бет);
орфография—ымла:

Жазуу, ымла тууралуу болгон токтомдор («Эркин-Тоо», 1925, № 28) ж. б.

Компенсация — орус тилине латын тилинен кирген, эгикек үчүн төлөө, тарткан зыяндын ордун толуктоо де-ген маанини билдирүүчү термин (возмещение, возна-граждение за уступленное) кыргыз тилине демөөрүн болуп берилген. Демөөрүн кыргыз тилинде жардам, кол кабыш, таканчык деген маанини билдирет.

Колония—латын сөзү. Импералисттик мамлекеттер тарабынан басып алынып, эзилдип жана эксплуатация-ланып жаткан өлкө деген маанини берүүчү термин кыргыз тилине отор деп берилген. Отор кыргыз тили-де малдын алыскы жайыты деген маанини гана билди-рет ж. б. Мындай мисалдарды өзгөчө коомдук-саясий терминдерден өтө көп келтирүүтө болот.

Термин алуунун бул ыкмасы кыргыз тилинде 1928—1929-жылдарга чейин колдонулуп келсе дагы, ар кандай маданий мекемелерде, окуу жайларында бул ыкманын жетишсиз жактары тынымсыз талкууланып, терминдер Терминологиялык комиссия бекиткенден кийин гана басма сөз беттерине жарыяланып турган болсо, 1929-жылдан кийин, мунун тескерисинче, терминдер эң му-рун басма сөз беттерине жарыяланып, көпчүлүктүн

талдоосунан өткөндөн кийин гана атайын токтом менен бекитиле баштайт.

Ар кандай илимдин тармактары боюнча жаңыдан сунуш кылынуучу терминдерди эң мурун көпчүлүктүн сынынан өткөрүп туруп, анын ичинен жактырылып, ий-кемдүү колдонулуп кеткендерин гана кабыл алуу иши терминология ишиндеги эң маанилүү маселелердин би-ри болуп эсептелет. Мына ошондуктан бул иштин Тер-минологиялык комиссия тарабынан азыр да дайыма эске алынышы зарыл.

Ошол кездеги кыргыз кадрларын даярдоонун бир-ден бир очогу болуп эсептелинген педагогикалык техни-кумдун окутуучулар жана окуучулар коллективи ка-тышкан, 1928-жылдын 14-февралында болуп өткөн чо-гулушунда терминология маселеси каралып, учурдагы термин алуу принциптери сындалып, интернационал-дык терминдерди дайыма эле которуп берүү туура эмес экендиги белгиленет. Ушундан баштап мындай термин-дер (өзгөчө которууга мүмкүн болбогон терминдер, ко-торулса да, мааниси бузулуп кала тургандары) ошол боюнча кабыл алынсын деген пикирлер айтылган¹. Буга чейин терминдер ар илимдин тармактары боюнча бө-лүштүрүлбөстөн, алфавит тартиби боюнча эле жарыя-ланып келсе, мындан ары терминдерди колдонулуу сферасына карай топтоштуруп, ошол боюнча гана бас-ма сөз беттерине жарыялоого сунуш кылынат.

Терминдерди классификациялоо ишин жолго салуу максатында жана терминдерди жасоо, кабыл алуу эре-желерин иштеп чыгуу үчүн Терминком төмөнкүдөй ма-селелерге өзгөчө көңүл бөлгөн:

1. Эл арасына кеңири жайылтуу максатында ар кандай окуу китептеринин (оригиналдуу болсун, котор-мо болсун) аягында ошол китепте колдонулган термин-дердин тизмесин берип туруу.

2. Жаңыдан кабыл алынуучу терминдерди төл сөз-дөрдөн алуу, бул мүмкүн болбосо, өзгөртүүсүз кабыл алуу.

3. Өзгөртүлбөй алынуучу терминдерди мүмкүн болу-шунча коңшулаш түрк элдеринде кандай болсо ошон-дой кылып алуу² ж. б.

¹ «Кызыл Кыргызстан», 1928, 14-февраль.

² КМА, ф. 647, оп. 1, 163, 36-бет.

Орус тили аркылуу кабыл алынган интернационалдык сөздөр кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө баш ийдирилип алынгандыктан, буларды тартипке салуу оңой боло койгон жок. Анын үстүнө ал кездеги алфавит составы да мындай сөздөрдү туура жазуу ишин толук тейлей албады. Мына ошондуктан *кооператив, большевик, Фрунзе, ферма, химия, станция, Европа* сыяктуу сөздөр 30-жылдарга чейин *кеперетип, Бурунза, берме, кымыя, ыстанса, Жааруна* түрүндө айтылып жана жазылып келди. Качан гана кыргыз алфавитинин составы кайтадан каралып чыгып, ага ф, х, в жана көмөкчүл деп аталган тыбыш киргизилгенден кийин гана (1929-жылдын аягы) жогорудагыдай сөздөрдүн жазылышы бир кыйла иретке келтирилди: *Бурунза* эмес—*Фрунзе, берме* эмес — *ферме, кымыя* эмес — *хымыя* болуп колдонула баштады. Бирок муну менен эле терминдердин жазылышы тартипке салынып калган жок. Кыргыз тилиндеги үндөштүк эрежеси бул иште бир топ кедерги болду, анткени алгачкы кездерде кирген сөздөр кайсы тилден оошсо да, бул эрежеге баш ийдирилип жазылып жана айтылып келди. Мына ушуга байланыштуу да *кооператив, Фрунзе* сыяктуу жоон жана ичке үндүү катышкан сөздөр кыргызча жазылганда жана айтылганда бул сөздөгү үндүүлөр бир кылка же ичке, же жоон болуп гана айтылган жана жазылган. Бир сөз ичинде ичке жана жоон үндүүлөрдүн катар келишине жол берилген эмес, себеби кыргыз тилине мүнөздүү болбогон фонетикалык өзгөчөлүктөрдү сактап калуу кыйын болгон.

Кийин гана терминология иштерин туура жолго салуу максатында тез аранын ичинде термин түзүү ишинин бардык өзгөчөлүктөрүн ичине алган терминологиялык эрежелер жыйнагын иштеп чыгуу иши күн тартибине коюлат. Буга чейин басма сөз беттерине жарыяланган терминдерди кайта карап чыгуу зарылчылыгы туулат. Терминологиялык эрежелердин мындай жыйнагы 1930-жылы К. Карасаев тарабынан иштелип чыгып, кеңири талкуудан өткөрүү максатында жергиликтүү басма сөз беттерине жарыяланат¹. Маселен, анын «Термин алуу принциби жайында» аттуу макаласында ф, х, в тыбыштары катышкан терминдерди к, г, п тамгалары менен жазуу

¹ Х. Карасаев. Термин алуу принциби жайында. «Кызыл Кыргызстан», 1930, 6, 8, 10-январь.

сунуш кылынган. Автордун бул сунушу, биздин оюбузча, жаңыдан сабаттуулукка жетишип келе жаткан кыргыздарга мүнөздүү эмес тыбыштарды айтууда жана жазууда эне тилинин фонетикалык системасына жакындатуу максатына байланыштуу келип чыккан болуу керек. Мындан тышкары кыргыз тилчилеринин ошол кездеги лингвистикалык жалпы деңгелин да эске алуубуз керек. Кийин, жалпы сабатсыздык жоюлуп, улуттук маданияттын, илим-техниканын өсүшү, кыргыз жана орус элдеринин ортосундагы достук, тилдик байланыштын өсүшүнүн негизинде жогорку тыбыштарды колдонуу зарылчылыгы өзүнөн-өзү келип чыкты. 1930-жылдары илимдин ар кандай тармактары боюнча бир нече терминологиялык сөздүктөр түзүлөт¹.

Бул сөздүктөргө кирген терминдердин басымдуу көпчүлүгү кыргыз тилине которулуп алынгандыктан, кээ бир терминдердин мааниси бузулуп калган. Термин жасоо ишиндеги мындай кемчиликтер жалгыз гана терминологиялык принципке байланыштуу болбостон, ошол кезде жетекчиликке алынып жүргөн орфографиялык эрежелерге да байланыштуу болгон, анткени ал кездеги кабыл алынган орфографиялык эрежелер боюнча башка тилдерден кирген сөздөрдүн жазылышы одоно бузулуп, төл сөздөрдүн айтылышына жана жазылышына баш ийдирилген². Мына ошентип, терминологиялык принцип да, орфографиялык эрежелер да бир жагынан өз учуруна жараша оң ролду ойносо, экинчи жагынан, өзгөчө термин жасоо маселесине келгенде терс ролду да ойноду; интернационалдык жана советизм сөздөрүнүн кыргыз тилине туура өздөштүрүлүшүнө булар кедерги болду. Орфографиялык эрежелер кайтадан каралып чыгып³, тер-

¹ Б. Солтоноев. Химиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү, 1933; ушул эле автордун: Иш жүргүзүү боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү, 1933; Х. Карасаев [ж. б.]. Социалдык-экономикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү, 1934 (бул сөздүктөр кол жазма түрүндө азыр Кыргыз ССР илимдер академиясынын кол жазма фондусунда сакталып турат. Инв. 672, 673, 675); А. Стамбеков. Математикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фрунзе, 1936; Х. Карасаев [ж. б.]. Социалдык-экономикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фрунзе, 1937; Б. Луини, Х. Карасаев. Географиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. Фрунзе, 1938.

² Кара: Кыргыз ымласынын эрежелери. Фрунзе, 1936.

³ К. Бакеев, Н. А. Батманов, У. Бактыбаев. Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы. Фрунзе, 1938.

миннологиялык эрежелерге өзгөрүүлөр киргизилгенден кийин гана термин алуу иши аздыр-көптүр жолго салына баштады.

Кыргыз элинин орус алфавитине өткөн мезгили терминология ишиндеги бурулуш мезгили болуп калды десек жаңылышпаспыз, анткени жаңы алфавитти кабыл алуу жеке эле термин алуу маселесинде эмес, кыргыз элинин коомдук турмушунда, маданияты менен искусствосунун, илим менен техникасынын жаңылыктарын дагы терең өздөштүрүүсүндө бул алфавит керектүү куралдардын бири болду. Басма сөз, окуу куралдарын көбөйтүү ишине кеңири жол ачылды. Жаңы алфавиттин составына ө, ү, ң тыбыштары кошулуу менен орус тилинен кирүүчү терминдердин эки тилде тең, бирдей айтылышы жана жазылышы камсыз кылынды. Жаңы алфавитке өтүүгө байланыштуу кайтадан каралып чыккан орфографиялык эрежелердин жыйнагында да терминдерди туура жазуу маселелери атайын эрежелер менен бекемделди¹. Кийинки мезгилдерге чейин термин алуу боюнча айрым гана адистердин сунуштарынан башка², атайын иштелип чыгып, бекитилген эрежелер жок. Азыркы кездеги термин жасоо маселесин, проф. К. К. Сартбаев айткандай³, бир кыйла туруктуу болуп калган терминологиялык нормалардын негизинде жүргүзүлүп келе жатат. Ошондой болсо да, соңку кездерде колдонулуп жүргөн, атайын сөздүктөрү түзүлгөн терминдер да ар кандай кемчиликтерден четте эмес.

- ¹ Кыргыз тилинин жаңы алфавити жана орфографиясы. Фрунзе, 1940.
- ² X. Карасаев. Принципы терминологии киргизского литературного языка. Фрунзе, 1943. Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу, инв. № 1422; Ж. Шукуров. Принципы киргизской терминологии. Труды ИЯЛ и истории КирФАН, III вып. Фрунзе, 1952; анын. Вопросы киргизской терминологии. Труды ИЯЛ, вып. 6. Фрунзе, 1956; Б. Орузбаева. Энциклопедия жана терминология. — Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе, 1971, 3—14-беттер; анын. Илим-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрүн түзүү менен тартыпке келтирүү боюнча колдонмо. Фрунзе, 1971.
- ³ К. К. Сартбаев. Развитие киргизского языкознания в годы советской власти. В сб.: Юбилейная научная сессия АН Киргизской ССР. Фрунзе, 1958, 83-бет.

Мектеп грамматикаларынын жана грамматикалык терминдердин жасалыш тарыхынан

Октябрь революциясы жеңип чыккандан кийин, социалисттик курулушту чыңдоо ишинде мазмуну социалисттик, формасы улуттук болгон улуу социалдык прогресс — улуттук маданият менен экономиканы өркүндөтүү маселесин башкы орунду ээледі. Маданий революция үчүн эң мурун элдин сабатсыздыгын жоюу, мектептер ачуу, өз эне тилинде окутуу, ал үчүн улуттук маданияттын бир түрү болгон тилдин изилдениши биринчи кезекте турду. Мындай улуу демилгелер оңой жана тез эле ишке ашпасы белгилүү. Калктын сабатсыздыгын жоюу, жаш өспүрүмдөргө кеңири билим берүү ишинде эң алгач эне тилинде жазылган окуу китептери менен окуу куралдары керек болду. Ошондуктан эң мурун нормативдик окуу китептеринин түзүлүшү биринчи планда турду. Сабаттуулуктун, илим-билимдин ачкычы мына ушунда эле. Атактуу орус окумуштуусу М. Ломоносов нормативдүү грамматиканын ролун жогору баалап, ал (нормативдик грамматика) сөздөрдү туура айтууга жана жазууга, аларды өз орду менен жана тандап пайдалана билүүгө үйрөтөт деген. Чынында эле мындай иште окуу китептеринин мааниси өтө чоң.

Мурда кыргыз тилинин ар кыл маселелерине арналган атайын изилдөөлөр болбогондуктан, тилибиздин лексикалык байлыгы, фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик курулушун бир системага келтирип, талапка ылайыктуу окуу китептерин түзүү бир топ оор маселелерден болгон. Анын үстүнө оозеки адабий тил менен адабий тилдин биримдигинин сакталышы да оңой иш эмес эле.

Окуу китептеринин бардык түрлөрү, анын ичинде нормативдик грамматикалар да, мына ушуларды өз кучагына камтышы керек эле. Бул маселелердин чечилиши баарыдан мурда мектеп грамматикаларынын иштелип чыгышы менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, эң алгач ар кайсы баскычтагы мектеп окуучуларына жана сабатсыздыгын жоюучу чоңдорго арналган окуу китептерин түзүп чыгуу маселесин учурдагы эң негизги маселелер катары күн тартибинде турду. Бул маселелерди жүзөгө ашырууда эң мурун сабатсыздыкты жоюу керек эле. Мына ошондуктан 1919-жылы декабрь айында элдин жалпы

сабатсыздыгын жоюу жөнүндө В. И. Ленин кол койгон Декрет жарыяланат. Ушул мезгилден баштап сабатсыздыкты жоюуга арналган атайын комиссиялар уюштурулуп, окутуу иштери колго алына баштайт. Бул мезгилдерде совет мектептеринин талабына ылайык келүүчү, кыргыз тилиндеги окуу китептерин иштеп чыгуучу кадрлардын жоктугуна байланыштуу мектептерде көбүнчө казак жана татар китептеринен пайдаланылган. Мындай абалдан чыгуу үчүн бул маселе 1923-жылы Советтердин Бүткүл Түркөстандык XI съездинде каралып, «Жергиликтүү тилдерде окуу китептерин жана окуу куралдарын басып чыгарууга өзгөчө көңүл бурулсун» деп белгиленген¹.

Мектептердеги окутуу ишин кыргыз тилинде жүргүзүү үчүн эң мурун ал ишти алып барууга жөндөмдүү жергиликтүү адистер керек болгондуктан, кыргыз жаштарынын билим алышына, адистикке ээ болушуна өзгөчө көңүл бөлүнөт, мектептердин саны да көбөйөт. Мисалы, 1925-жылы кыргыз жаштарынан 102 киши башка шаарларга барып окуп келишип, ар кандай адистиктерде иштей башташат; бул жылы мектептердин саны да 484кө жеткен² (революцияга чейин ар кандай профилдеги 50 гана мектеп болгон³). Ошондой болсо да мектеп окуучуларына арналып атайын иштелип чыккан окуу китептери али жок эле. Окутуу иштери жакшы жолго коюлбай, эне тилди үйрөнүү иштери да ийгиликке жетише алган эмес. Бул маселе 1924-жылы чакырылган Түркөстан Республикалар Советинин XII съездинде коюлуп, анда: «Советтик окуу китеби жана адабияты жок элдер (кара кыргыздар, уйгурлар ж. б.) үчүн окуу китептери ошол элдердин өз эне тилинде басылып чыгарылсын»⁴ деген токтом кабыл алынат. Мына ушул токтомдун негизинде жана бул мезгилде Кыргызстандын автономиялуу область болуп бөлүнүп чыгышына байланыштуу кыргыз тилиндеги окуу китептерин түзүү, даярдоо иши колго алынат. Ушундан кийин кыргыз тилинде араб алфавитинде биринчи окуу китептери иштелип чыгып, типография ишинин

¹ А. Э. Измайлов. Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы. Фрунзе, 1961, 99-бет.

² КМА, ф. 688, оп. 1, д. 37, 134-бет.

³ Ошондо д. 7: «Эркин-Тоо», 1926, 26-ноябрь.

⁴ КМА, ф. 688, оп. 1, д. 281, 23-бет; А. Э. Измайлов. Кыргызстандагы советтик мектептердин тарыхы. Фрунзе, 1961, 101—102-беттер.

түзүлө электигине байланыштуу башка жактан басылып чыга баштайт.

Элдин сабаттуулугунун жогорулашына ошол кездеги колдонулуп жаткан араб алфавитинин татаалдыгы чоң тоскоолдук кылган. Калың элдин сабаттуулукка жетишин тездетүү жана басма ишин жеңилдетүү үчүн колдонулуп жаткан араб алфавитин бир топ жөнөкөйлөштүрүү керек эле же башка алфавитке өтүү керек болгон. Мына ушул максатта 1925-жылдын 25-, 26-, 27-майында Фрунзе шаарында Кыргыз автономиялык областынын I илимий-педагогикалык съезди чакырылып, съезд Кыргыз илимий комиссиясына жаңы алфавитти иштеп чыгууну тапшырат¹. Бул иште төмөндөгүдөй жоболорго таянуу сунуш кылынган:

а) алфавит составындагы тамгалардын басма түрү менен жазма түрү бирдей болсун;

б) тамгалар бирдей гана формада, кичине гана формада жазылсын;

в) жазууга жолтоо болгон кээ бир тамгалар алфавит составынан алынып ташталсын ж. б.

Мындай даярдык иштер ар бир түрк республикаларында болуп өткөндөн кийин, 1926-жылы июль айында Бакуда Бүткүл союздук түркологиялык съезд болуп, мында латин алфавитине өтүү, алфавитти таратуудагы улуттук республикалардын милдеттери ж. б. маселелер каралат. Кыргызстанда жаңы алфавиттин составы түзүлүп, каралып чыгып, бир системага салынгандан кийин, 1926-жылы октябрь айында Кыргыз автономиялуу областтык Аткаруу комитети 14-октябрда мурунку араб алфавитинин ордуна жаңы латын алфавити колдонууга алынсын деген токтом кабыл алат².

Жаңы алфавитти таратуу ишине жетекчилик кылуу максатында составы 8 кишиден турган Жаңы алфавит комитети түзүлөт да, иштин илимий-педагогикалык жагы Илимий комиссияга жүктөлөт.

Жаңы алфавит колдонула баштагандан кийинки мезгилдерде элдин сабатсыздыгын жоюу жана мектептерде окуу процессинин сапаты кескин түрдө жогорулайт. Мурунку араб алфавитинде жазылган окуу китептерин тез арада жаңы алфавитке которуу зарылчылыгы туулат. Өзгөчө балдар үчүн алиппе китеби менен грамматиканын

¹ КМА, ф. 20, оп. 3, д. 201.

² КМА, ф. 688, оп. 1, д. 18, 1-бет.

биринчи бөлүмүн шашылыш түрдө — 1927—28-окуу жылынын ичинде латын алфавитине которууга Илимий комиссия чечим кабыл алат¹.

Ушул эле жылы (1926) РСФСР Эл агартуу комиссиясынын аз улуттардын жалпы окуу процессине арналган атайын кеңешмеси болуп, мында улуттук мектептер, улуттук тил жана анын окутулушу, окуу китептеринин туруктуу болушу жана жетиштүү санда басылып чыгышы ж. б. бир топ маанилүү маселелер каралган. Бул кеңешмеге кыргыздардан 2 делегат катышкан².

Жогорку кеңешмеден кийин ар бир улуттук республикалардын Илимий комиссияларына атайын көрсөтмөлөр берилип, кабыл алынган токтомдор ишке ашырыла баштайт. Ушул максатта 1927-жылдын 12-мартында Фрунзе шаарында Советтердин I Учредителдик съезди чакырылып³, Кыргыз Эл комиссарлар Совети менен Борбордук Аткаруу Комитети биргип төмөндөгүдөй токтом кабыл алат:

1) Ушул жылдын жаңы окуу жылынан баштап бардык мектептерде (өзгөчө II баскыч мектептерде) окуу жаңы алфавитте жүргүзүлсүн.

2) Ушул жылдан баштап латын алфавити кыргыз эли үчүн мамлекеттик алфавит болуп таанылсын.

3) Ушуга байланыштуу Кыргызстандагы болгон бардык иштер (окуу китептерин, газета, журналдарды басып чыгаруу, мекемелерде иш жүргүзүү, машинопись жана ар кандай көрнөктөрдү даярдоо ж. б.) кыргыз тилинде латын алфавити аркылуу ишке ашырылсын.

4) Жаңы алфавиттин Областтык Комитети мындан ары Кыргыз АССРинин алдындагы жаңы алфавиттин Борбордук Комитети деп аталсын.

5) Жергиликтүү элден кадрлар даярдап чыгаруу үчүн Фрунзе шаарында атайын рабфак ачылсын.

Жогорку иштер менен бир катар эле жаңы алфавитке ылайыкташтырылган орфографиялык эрежелерди карап чыгып, аларды талапка жараша өзгөртүү, толуктоо, жакшыртуу ж. б. жумуштар да жүргүзүлөт. Ушуга байланыштуу автономиялуу республикалардын Эл агартуу комиссияларынын демилгеси менен 1928-жылы Бакуда жазуу жана орфографияга арналган азербайжандык I кон-

¹ Ошондо, д. 88, 419-бет.

² Ошондо, д. 10, 43-бет.

³ КМА, ф. 21, оп. 2, д. 6, 31-бет; ф. 688, оп. 1, д. 172, 266-бет.

ференция ачылат¹. Бул конференцияга ар бир улуттук республикалардан өкүлдөр катышкан. Конференцияда, негизинен, жаңы алфавит, анын составы, аны үйрөнүүдөгү жетишкендиктер менен кыйынчылыктар сыяктуу маселелер боюнча докладдар болуп, негизги пикир келишпөөчүлүк баш тамганы алуу, албоо маселесинин тегерегинде болгон, анткени көп республикаларда алфавитти жөнөкөйлөштүрүү, аны үйрөнүүнү жеңилдетүү максатында баш тамганы колдонуудан баш тартышкан болучу (кыргыз, казак, түркмөн ж. б.). Бирок аны кыргыз эли 1930-жылы 20-июлда Фрунзе шаарындагы мугалимдер менен басма сөз кызматкерлеринин чогулушунда кабыл алат².

Кыргыз тили боюнча мектеп грамматикаларынын иштелип чыга башташы 20-жылдарга таандык. Кыргыз тилиндеги биринчи окуу китеби 1924-жылы түзүлүп чыгат³. Буга чейин, Октябрь революциясынан мурун, кыргыз тилинде чыккан бирин-экин китептерди хронологиялык тартипте эскергенде коллектив тарабынан иштелип 1911-жылы Уфа шаарында басылып чыккан алиппе китебин атоого болот: китеп казак жана кыргыз балдарына арналып, жаңы метод менен түзүлгөн. Китептин толук аты «Алифба йаки төтө окуу»⁴. Бул китепти басып чыгаруучулар (издатели) Уфа шаарында Галие медресесинде окуган кыргыз жана казак жаштары болушкан. Алиппедеги материалдар негизинен казак тилинде жазылган, бирок китепте эки тилде бирдей колдонулуучу орток сөздөргө да орун берилген.

30-жылдарга чейинки кыргыз тили боюнча иштелип чыккан грамматикаларда ошол кездеги талапка ылайык окуучуларга кат таанытуу жагына көбүрөөк назар салынгандыктан, аларда тилдин грамматикалык маселелери анча козголбой, көбүнчө окууга жана жазууга ылайыкталынган көнүгүүлөр гана берилген. Мындай көнүгүүлөргө туура жаза жана окуй билишке керектүү болгон грамматикалык эрежелер кошо берилген. Мындай эре-

¹ Ошондо, ф. 688, оп. 1, д. 176, 7-бет.

² КМА, ф. 688, оп. 1, д. 411.

³ Кыргыз алиппеси. Чондор үчүн. Ташкент, 1924.

⁴ Алифба йаке төтө окуу. Уфа, 1911 (бул китептин фотокөчүрмөсү азыр Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун кол жазмалар секторунда сакталып турат; инвентарь № 5142).

желер өзгөчө тилдин фонетикалык жана морфологиялык бөлүгүнө тиешелүү болуп, көбүнчө тыбыштардын составы, алардын айтылышы, бөлүнүштөрү, сөздөрдүн жасалышы жана жазылышы ж. б. сыяктуу эрежелер менен гана чектелген. Бул мезгилдеги окуу китептеринде¹ окуу материалдары дидактикалык принциптерге ылайыкташтырылып, эне тилдин өзгөчөлүктөрүнө карай окутулушунан көрө алардын мазмунуна көбүрөөк көңүл бурулган. Ошондуктан окуу китептеринин бардыгында тең учурдагы коомдук турмуштагы болуп жаткан жаңылыктар жөнүндө кабар берүүчү тексттер алынып, алардын туура окулуп жана жазылышы талап кылынган.

Ал эми 30-жылдардан кийин чыккан китептерде окуучуларды жалгыз кат таанууга, б. а. окуу менен жаза билүүгө гана үйрөтпөстөн, тилдин грамматикалык түзүлүшү менен тааныштыруу, практикалык ишти тилдин теориялык маселелери менен байланыштыруу максатында ар кандай эрежелер киргизиле баштайт.

Бул учурда кыргыз тилин изилдеп жана үйрөнүү ишинде өзгөчө төмөндөгүдөй маселелерге көңүл бурула баштаган:

1. Кыргыз тилинин өсүш булактарын аныктоо жана алардан пайдалануу (грамматикаларды жана ар кандай сөздүктөрдү түзүүдө өзгөчө кайсы тилден пайдалануу керек, жаңы сөз өздөштүрүү жана алардын чеги ж. б.)

2. Лексика, грамматика, орфография, пунктуация ж. б. маселелер боюнча эрежелердин иштелиши менен булардын жалпы элдик колдонууга жетишүүсүн камсыз кылуу; бул үчүн иштелип чыккан ар кандай эрежелердин басма сөз беттеринде жана окутуу процессинде бирдей колдонушка жетишүү ишине контролдук кылуу ж. б. Мындай маселелерди ишке ашыруудагы негизги курал мектеп грамматикалары болгондуктан, булардын мектеп грамматикаларында толугураак чагылдырылышы талап кылына баштайт. Сөздөрдүн туура айтылышы жана жазылышынын калыптанышында пунктуациялык эрежелердин да мааниси чоң болгондуктан, иштелип чыгып

¹ Окуу китеби, биринчи баскыч мектептер үчүн. Ташкент, 1924; Кыргыз алиппеси, II басылышы. М., 1925; Жазуу жолунда саамалык. М., 1925; Сабатсыздыкты жоюу алиппеси. Ташкент, 1926; Окуу-жазуу бил. М., 1927; Кыргыздын алиппеси. Фрунзе, 1928; Эне тилибиз, биринчи баскыч мектептер үчүн. Фрунзе, 1928; Эне тилибиз, II басылышы. Фрунзе, 1929; Эне тилибиз, III басылышы. Фрунзе, 1930.

жаткан китептердин аягында пунктуациялык эрежелердин жыйнактары да берилип турган. Жалпы эле пунктуация маселеси боюнча биринчи жолу Кыргызстанда мугалимдердин туңгуч съездинде (1925) сөз болуп, мында башка республикаларда колдонулуп жүргөн тыныш белгилери бизде да колдонууга кирсин деп белгиленип: «?» (үтүр, кош чекит, чекит, суроо белгиси, тырмакча) гана киргизилген¹.

Кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин жасалышы кыргыз тили боюнча жарык көргөн алгачкы грамматикалары менен окуу китептеринен башталат. Мына ошондон тартып улам барган сайын өнүгүп, өсүп отуруп бүгүнкү күндө колдонулуп жүргөн терминдер пайда болду.

Өз эне тилибизде мектептер ачылган кездерде өтө чоң кыйынчылыктар болгон. Башталгыч класстар жана жогорку класстар үчүн окуу куралдары жок эле. Эне тилибиздин грамматикалык, фонетикалык, лексикалык касиетин ачууга арналган атайын изилдөөлөр да болгон эмес. Албетте, орус түркологдорунун аз да болсо айрым маселелерге арналган илимий эмгектери бар болучу². Бирок алар, бир жагынан, системалык курс үчүн жетишсиздик кылса, экинчи жагынан, аны түшүнүп, пайдалана ала турган кадрлар да жокко эсе болучу. Ошондуктан окуу китептеринин түзүлүшү кечиктирилгис маселе катарында күн тартибинде турду. Мына ушул кырдаалга байланыштуу Кара кыргыз автономиялык областтык элге билим берүү бөлүмүнүн алдындагы Академиялык борбордун 1925-жылдын 29-январындагы атайын токтому боюнча сабатсыздыкты жоюу мектептерине арналган алиппени тезинен иштеп чыгуу үчүн түрк тилдеринде басылып чыккан алиппелердин системаларынан пайдаланууга атайын уруксат берилет³. Ушул эле жылы чондорго арналган алиппени казак тилиндеги алиппеге салып иштеп чыгуу үчүн автор менен договор түзүлөт⁴. Мындай көрүнүштөр

¹ КМА, ф. 647, оп. 1, д. 40, 55-бет; «Эркин-Тоо», 1925, 16-июнь.

² Кара: И. А. Б а т м а н о в. Части речи в киргизском языке. Фрунзе, 1936; а н ы н. Употребление падежей в киргизском языке. Фрунзе, 1938; а н ы н. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. Фрунзе, 1940.

³ КМА, ф. 647, оп. 1, д. 37.

⁴ Ошондо, д. 65, 23-бет.

кийинки мезгилдерде иштелип чыккан окуу китептеринен да жолугат¹.

Жогорудагы көрсөтмөгө байланыштуу кыргыз тилиндеги бир кыйла мектеп грамматикалары менен башка окуу китептеринин түзүлүш системасы, камтыган материалдары, окуу үчүн берилген тексттери жана аларга карата берилген сүрөттөрү менен терминологиясы жагынан башка түрк тилдериндеги, биринчи иретте бир тууган казак, өзбек тилиндеги китептерге окшош болуп кеткен учурлары көп болгон. Мисалы, кыргыз тилиндеги «Кыргыздын алип-бээси» аттуу китеп² менен Т. Ивашевдин казак тилиндеги «Жаңы алип саваты» аттуу китеби³ түзүлүш системасы, пайдаланылган тексттери, аларга карата берилген сүрөттөрү жана кээ бир сөздөрү боюнча да бирдей; кала берсе казак тилиндеги китептен пайдаланылгандыктан, кыргыз тилиндеги жогорку китепте *калта* (чөнтөк), *аяк* (бут), *ача* (апа) ж. б. сыяктуу казак сөздөрү да жолугат. Ушундай эле, кыргыз тилиндеги «Жазуу жолунда саамалык» аттуу китеп⁴ менен Ш. Зунундун «Узбекча тил коңдалары» аттуу китептери⁵ да окшош системада жазылып, тилдик бирдей фактылар каралгандыктан, андагы терминдер да бирдей; экөөндө тең сөздөр андагы катышкан үндүү тамгаларга карай *жоон* сөз, *ичке* сөз деп бөлүштүрүлөт; тыбыштар *үндүү*, *үнсүз* болуп бөлүштүрүлгөн.

Кыргыз тилиндеги тыбыштар жана алардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө маалымат биринчи жолу жогоруда аталган «Саамалык» китебинде берилген. Бул китеп II сабакка бөлүнүп, ар бир сабагында кыргыз тилиндеги тамгалар, алардын айтылыш жана жазылыш өзгөчөлүктөрү, ж. б. у. сыяктуу маалыматтар берилет да, ар бир сабак мазмунуна жараша көнүгүүлөр менен бекемделген. Мында *арип*, *тамга*, *тыбыш*, *үндүү тыбыш*, *үнсүз тыбыш*, *жогорку үндүү тыбыш*, *төмөн үндүү тыбыш*, *тубаса жоон тыбыш*, *тубаса ичке тыбыш*, *деңдароо тыбыш*, *тиркеч тамгалар*, *жарым тиркеч тамгалар*, *оома тамгалар* (же *эгийз тамгалар*) сыяктуу фонетикага тиешелүү

¹ З. Бектенов, Т. Байжиев. Кыргыз тилинин окуу китеби, 3—4 жылдыктар үчүн грамматика жана жазуу эрежелери. Фрунзе, 1934.

² Кыргыздын алип-бээси. М., 1925.

³ Т. Ивашев. Жаңы алип саваты. М., 1925.

⁴ Жазуу жолунда саамалык. М., 1925.

⁵ Ш. Зунунун. Узбекча тил коңдалары. М., 1925.

терминдер, жана *кошумча сөз*, *жоон сөз*, *ичке сөз*, *муун* сыяктуу морфологиялык терминдер колдонулган.

Бул терминдер 1928-жылга чейин өзгөртүүсүз колдонулуп келип, ушул эле жылы иштелип чыккан грамматикада¹ эне тилибиздин фонетикалык өзгөчөлүктөрү бир кыйла дурус иштелип, ошого жараша анын терминдери да такталат; кээ бир үнсүз тыбыштардын башка тилге тиешелүүлүктөрү аныкталып, алар *жолбун үнсүздөр* деген термин менен аталат, үндүү тыбыштардын созулуп айтылыш себептери ачылып, алар *созулма үндүүлөр* жана *кожогой үндүүлөр* деп берилген; мурунку *жогорку үндүү* жана *төмөн үндүү* деген терминдер *жоон үндүү* жана *ичке үндүү* деген терминдер менен алмаштырылып, үнсүз тыбыштар боюнча *жумшак үнсүздөр*, *каткалаң үнсүздөр*, *кербез үнсүздөр*, *тетик үнсүздөр*, *төрчүл үнсүздөр* жана *жолбун үнсүздөр* деген терминдер колдонулган. Аталган грамматикада сөздөрдүн мүчөлөп өзгөрүү, өзгөрбөс касиеттерине карата алар *мүчөлөмө сөз* жана *сенек сөз* деп аталган; мүчөлөп өзгөрүүчү сөздөргө жалгануучу мүчөлөр өз ара *уланды мүчө*, *куранды мүчө болуп* бөлүштүрүлгөн да, буга карата сөздөр да *уланды сөздөр*, *куранды сөздөр* болуп топтоштурулат; мүчөлөмө сөздөрдүн уңгулары компоненттик составына карата *жалкы уңгу*, *кош уңгу* жана *кошмок уңгу*га ажыратылып, куранды мүчөлөр алардын фонетикалык өзгөрүүсүнө карай *турактуу куранды мүчөлөр*, *оошмо куранды мүчөлөр*, *сыйлыгышма куранды мүчөлөр*, *кербез куранды мүчөлөргө* бөлүштүрүлгөн жана алар ушул терминдер менен аталган.

Жогоруда аталган эки окуу куралындагы² фонетикоморфологиялык терминдер булардан кийин жарык көргөн лингвистикалык адабияттарда толукталган жана такталган³.

¹ Эне тилибиз. Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. Фрунзе, 1928.

² Жазуу жолунда саамалык. М., 1925; Эне тилибиз. Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. Фрунзе, 1928.

³ З. Бектенов, Т. Байжиев. Эне тил, башталгыч мектептердин 4-классы үчүн. Фрунзе, 1933 (булардан башка авторлор түзгөн окуу китептери да болгон, алардын баарына токтолуп отурганыбыз жок, анткени алар терминдерди хронологиялык тартипте берилген схемада эскертилет).

Кыргыз тилиндеги фонетика менен морфологиялык, синтаксистик маселелердин жана аларга карата колдонулган терминдердин толук иштелишинин башталышы катарында 1934—1936-жылдарда жарык көргөн грамматикаларды атоого болот¹. Бул грамматикаларда, негизинен, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр, алардын маанисине карай бөлүнүштөрүнөн башка кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик бир топ маселелери өз убагына карата дурус чечилип, кыска эрежелер берилген, пайдаланылган терминдердин көпчүлүгү алгылыктуу болгондуктан, алар кийинки чыккан грамматикаларда да пайдаланылып келе жатат².

Жогоруда аталган грамматиканын өз учурундагы баалуулугу жана кийинки грамматикалардын түзүлүшүнө өбөлгө болгондугу жөнүндө 1958-жылы Фрунзе шаарында өткөрүлгөн тилчилердин конференциясында С. Кудайбергеновдун жасаган докладында белгиленген эле³.

Тыбыштардын мурдагы грамматикаларда, окуу китептеринде бөлүштүрүлүшү 1938—39-жылдары чыккан грамматикалардын дээрлик бардыгында тең сакталып келди⁴, бирок алардын (терминдердин) кээ бирөөлөрү 40-жылдан тартып такталды, өзгөрүүлөр кийирилди.

Эгерде 1934, 1936-жылдары жарык көргөн окуу китептер кыргыз тилинин грамматикасынын жана анын терминдеринин түзүлүшү үчүн өбөлгө катарында кызмат кылса, У. Асылбековдун грамматикасынан⁵ тартып эне тилибиздеги тыбыштардын тыбыш жасоо органдарынын катышуусуна карай топтоштурулушу бир топ дурус чечилгендиктен, бөлүштүрүү да жана анын терминологиясы да негизинен ушул кезге чейин колдонулуп келе жатат.

Бул грамматикадан кийин мектеп окуучуларына арналган (5—6-кл. үчүн) морфология түзүү пши К. Бакеев-

¹ Кыргыз тилинин морфологиясы, 5—6-класстар үчүн. Фрунзе, 1934; Кыргыз тилинин синтаксиси. Фрунзе, 1936.

² К. К. Юдахин. Лингвистика в Киргизии за 20 лет. В сб.: Наука в Киргизии за 20 лет. Фрунзе, 1948, 190—191-беттер.

³ С. Кудайбергенов. 5—6-класстарда кыргыз тилинин окуу китеби жөнүндө (фонетика, морфология). Кыргыз тили жана адабиятын окутууну жакшыртуу боюнча республикалык кеңешмеде жасалган доклад. Фрунзе, 1958.

⁴ Кара: К. Бакеев. Эне тил, башталгыч класстар үчүн. Фрунзе, 1934; К. Бакеев, У. Бактыбаев. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, 1938.

⁵ У. Асылбеков. Грамматика, 1-б. Фрунзе, 1940.

ге таандык. Бул жөнүндө анын У. Бактыбаев менен биргелешип түзгөн грамматикасын атоого болот¹.

Мурунку жылдары иштелип чыккан морфологияларга караганда мында грамматикалык бир топ жаңы фактылар белгилүү бир системага салынып, балдардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыкталган көнүгүүлөр, эрежелер берилген.

К. Бакеев менен У. Бактыбаевдин грамматикасы негизи боюнча мурдагы грамматикалар менен бир топ жаакындыгы бар, бирок сөз түркүмдөрүнүн бөлүштүрүлүшү боюнча бир системага салынышы бир топ башкачараак. Мына ушунун натыйжасында грамматикалык фактыларды үйрөнүү жана өздөштүрүү жагынан алда канча жеңилдетилген; мурунку эрежелердин кээ бири жаңы эрежелер менен жабдылган жана толукталган; мурун сөз түркүмдөрүнө *зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч-тор* гана киргизилсе, К. Бакеев, У. Бактыбаевдин грамматикасында аталган сөз топторуна кошумча катары *этиш, жардамчы сөз, байламта жана сырдык сөздөр* киргизилген.

1934-жылкы грамматикада автор сөз түркүмдөрүн аныктоодо жалгыз гана сөздөрдүн семантикалык маанисин эске алып, ошол боюнча гана негизги сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө киргизсе, 1938-жылкы грамматикада авторлор сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө алардын башка белгилерин да эске алгандыктан сөз түркүмдөрүнүн аныктамалары такталып, толукталган. Кандай гана окуу китептерин албайлы, анын мазмуну, түзүлүш системасы, тилдик материалдардын чечилиш деңгээли, колдонулган ар кандай көнүгүүлөр ж. б. баары тең бир жагынан ошол китеп түзүлүп жаткан мезгилдеги жалпы эле ошол илимдин изилдениш деңгээлине байланыштуу болсо, экинчи жагынан, ошол китепти иштеп жаткан авторлордун өздүк билим деңгээлине да байланыштуу болору шексиз. Мына ушул жагынан алып караганда да жогоруда көрсөтүлүп кеткен «морфологиялар» өз мезгилиндеги талапка ылайык иштелип чыккан китептерден болуп эсептелишет.

1938-жылы иштелип чыккан грамматика негизинен кыргыз тилиндеги стабилдүү окуу китеби катарында 50-жылдарга чейин колдонулуп келди.

¹ К. Бакеев, У. Бактыбаев. Кыргыз тилинин морфологиясы, 5—6-кл. үчүн. Фрунзе, 1938.

Бул мезгилдин ортосунда тилдик кээ бир фактылар такталып, аныктамалары жана терминология жактарынан бир кыйла жакшырылды. Сөз түркүмдөрүнүн ар биринин өз ара бөлүнүштөрү такталып, буга чейин аныкталбай келген сөз түркүмдөрү, алардын бөлүнүштөрү киргизилет; атоочтуктар, чакчылдар, тактоочтор, сын атоочтун тубаса жана жасалма түрлөрү ж. б.

Туруктуу окуу китеби катарында узак убакыт бою колдонулуп келе жаткан грамматика катары Д. Исаевдин конкурс боюнча жактырылган грамматикасын көрсөтүүгө болот¹. Мурдагы чыккан мектеп грамматикаларына караганда бул грамматика кээ бир кемчиликтерден четте болбосо да², грамматикалык эрежелердин берилиши, сөз түркүмдөрүнө байланыштуу кээ бир жаңы маселелери, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайыкталынып алынган көнүгүүлөрү, мисалдары, терминологиясы ж. б. боюнча ошол кездеги талапка жооп берерлик грамматика болуп эсептелет.

Жогоруда аталган мектеп грамматикасы кийин башка авторлордун кошулушу менен чыгып жүрдү³. Ушулар менен бирге 8—10-класстар үчүн түзүлгөн «Кыргыз тил» аттуу китеп жөнүндө да айта кетүү керек. Бул китеп фонетика, морфология, айрыкча сөз түркүмдөрү, жана синтаксис маселелеринин илимий принципте так жана системалуулугу менен башкалардан айырмаланып турат⁴.

Азыркы кезде мектептерде колдонулуп жаткан Д. Исаев, С. Кудайбергенов жана С. Усеналиевдин авторлугу астында иштелип чыккан грамматикада⁵ бир топ жаңы грамматикалык фактылар берилет: кыргыз тилинин лексикасы, анын катмарлары, колдонулуш сфералары жөнүндө кабар берилип, лексика, архаизм, неологизм, тарыхый сөздөр, диалектилик сөздөр сыяктуу бир топ терминдер киргизилет; сөз топторунун катарына мо-

далдык сөздөр киргизилет; бөлүкчөлөрдүн таңгыч бөлүкчө деген түрлөрүн кошушат.

Морфологиялык маселелердин такталышы, толукталышы, жогоруда көрсөтүлгөндөй, 1934-жылдагы грамматикадан башталат. Мындан кийинки окуу китептеринде колдонулуп келген терминдердин кээ бирөөлөрү такталган, толукталган; мисалы, *бяндагыч бяндаооч* менен *жандама мүчө айкындооч мүчө* менен алмаштырылат. Буга чейин өзүнчө топко бөлүнбөй, грамматикалык өзгөчөлүгү ачылбай келген *кызматчы сөздөр* сөз түркүмдөрүнөн өзүнчө бөлүнгөн, сөз түркүмдөрүнүн мүчөлөр менен өзгөрүү, өзгөрбөсүнө карата *кызматчы сөздөр* ал кезде *мүчөлөбөс сөздөр* деген термин менен аталган; мындан кийинки иштелип чыккан грамматикаларда бул термин *көмөкчү сөздөр*, *кызматчы сөздөр*¹, *жардамчы сөздөр*² деген терминдер менен алмаштырылып, авторлордун ар түрдүүлүгүнө карата ар башка аныктамалар берилип келген. Алсак, *көмөкчү сөз*, *кызматчы сөз*, *жардамчы сөз* деген терминдерди жасоодо бул топко кирүүчү сөздөрдүн өзүнчө турганда белгилүү бир мааниге ээ эместиги, алардын сүйлөмгө мүчө боло албай, башка толук маанилүү (негизги) сөздөр менен катар келгенде аларга кошумча маани киргизери эске алынган. Ал эми алардын *мүчөлөбөс сөз* деп аталышы болсо ал сөздөрдүн морфологиялык жагынан өзгөрбөстүгү эске алынган. Сөздөрдүн бул тобу (мүчөлөбөс сөздөрдүн тобу) автор тарабынан *жандоочтор*, *байламталар*, *күчөткүчтөр*, *таңгычтар*, *аныктагычтар*, *бышыктагычтар* (бул терминдер азыр да колдонулат) жана *бекемдегичтер*, *жоромолдогучтар* деген терминдер менен бөлүштүрүлгөн. Мындан 10—15 жыл илгери жогорудагыдай сөздөрдүн тобу жалпы жонунан *кызматчы сөздөр*³, *жардамчы сөздөр*⁴ деген терминдер менен аталып келсе, азыр *кызматчы сөздөр* болуп гана колдонулат.

С. Кудайбергенов да *жардамчы сөз* деген терминди колдонот да, бул сөздөрдүн мурунку классификациясын

¹ Д. Исаев. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1 бөлүк. Фонетика, морфология, 5—6-кл. үчүн, биринчи басылышы. Фрунзе, 1951.

² С. Кудайбергенов. 5—6-класстарда кыргыз тилинин окуу китеби жөнүндө. Фрунзе, 1958.

³ Д. Исаев, К. Токоев. Кыргыз тилинин окуу китеби, 1-бөлүк, 8 жылдык жана орто мектептердин 5—6-кл. үчүн. Фрунзе, 1951.

⁴ С. Кудайбергенов, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев. Кыргыз тили, 8—10-кл. үчүн. Фрунзе, 1969.

⁵ Д. Исаев, С. Кудайбергенов, С. Усеналиев. Кыргыз тилинин окуу китеби, 1-бөлүк, сегиз жылдык жана орто мектептердин 5—6-кл. үчүн. Фрунзе, 1969.

¹ З. Бектенов, Т. Байжиев. Кыргыз тилинин грамматикасы, 3—4-кл. үчүн. Фрунзе, 1934.

² К. Бакеев, У. Бактыбаев. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, 1939.

³ Д. Исаев. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1-бөлүк. Фрунзе, 1955.

⁴ Ошондо.

жаңылап, жандоочторду, байламталарды, бөлүкчөлөрдү кошот.

Кээ бир терминдердин минтип улам жаңырып турушу жалпы эле эне тилде жаңыдан изилденип, үйрөнүлүп жаткан грамматикалык түшүнүктүн (эреженин) ар башка авторлор тарабынан башка-башка кабыл алынып, трактовкаланышына байланыштуу.

Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн эң негизги маселелери алгачкы окуу китептеринде эле берилген, бирок кийинки китеп түзүүчү авторлор аларды улам жакшыртып, улам толуктап, терминологиясын өзгөртүп турган. Алсак, 1936-жылы жарыкка чыккан синтаксисте² баш мүчөлөрдөн башка мүчөлөр айкындооч деп аталып, ушундай термин колдонулса, Т. Актанов менен К. Бакеевдин³ синтаксисинде баш мүчөлөрдөн башкаларды айкындооч мүчөлөр деген топко бириктирип, аларды өз ич ара аныктооч жана толуктооч деген эки топко бөлүштүрүшкөн. Толуктооч мезгил толуктооч, максат толуктооч, себеп толуктооч жана орун толуктооч болуп бөлүштүрүлгөн; баш сүйлөм, багыныңкы сүйлөм, каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөз ж. б. сыяктуу жаңы аныктамалар берилип, ушундай терминдер киргизилген. Т. Актанов менен К. Бакеевдин ушул эле китебинин кийинки басылышында⁴ жана Т. Актанов, К. Бакеев жана Н. Макешевдердин грамматикасында⁵ негизинен жогорудагыдай эле маселелер каралып, ошол эле терминдер колдонулган. Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча иштелген бул грамматика мектептерде 50-жылдарга чейин колдонулуп келди⁶.

Синтаксис маселелеринин жана терминдеринин иштелишинде А. Жапаровдун ролу зор. 1950-жылы жарыкка чыккан А. Жапаровдун 6—7-класстарга арналган жа-

на көп жолу (1952—1962 жж.) басылып чыккан «Кыргыз тилинин грамматикасы» аттуу окуу китебинде¹ жана «Кыргыз тилинин грамматикасы» аттуу педагогика окуу жайларына арналган окуу китебинде² синтаксистик терминология мурда колдонулуп келе жаткан терминдерге салыштырганда эки эседен артык байыды десек жаңылбайбыз. Маселен, баштагы грамматикаларда *бышыктоочтор* өзүнчө синтаксистик категория катарында бөлүнүп чыккан эмес. Автор бул категорияны өзүнчө бөлүү менен гана чектелбестен, анын *орун бышыктооч, мезгил бышыктооч, себеп бышыктооч, максат бышыктооч, сыпат бышыктооч, сан-өлчөм бышыктооч* деген сыяктуу түрлөрүн да көрсөткөн. Аныктоочтордун өзгөчө түрү катарында заттык аныктоочторду бөлүп, *жандооч* деп атаган. Толуктоочторду *тике толуктооч, кыйыр толуктооч* деп эки түргө бөлгөн.

Мурда «*бирикме сүйлөм*» деп келген синтаксистик категорияны кайра карап, анын ордуна *бирөңчөй мүчөлүү сүйлөм, бирөңчөй мүчө, бирөңчөй ээлүү сүйлөм, бирөңчөй баяндоочтуу сүйлөм, бир өңчөй айкындоочтуу сүйлөм* деген терминдерди киргизди. А. Жапаров синтаксис маселелерин теориялык жана практикалык планда гана иштеп чыкпастан, алардын терминдеринин иштелишин да улам кийинки эмгектеринде тактап, толуктап отурган³.

Ушу сыяктуу эле синтаксис маселелеринин мектеп грамматикасында системага салынышы, илимий теориялык жоболорго негизделиши жана айрым терминдердин такталышы, толукталышы боюнча М. Мураталиевдин синтаксиске байланыштуу эмгектеринин ролун айрыкча белгилеп кетүүгө болот. М. Мураталиевдин катышуусу менен түзүлгөн синтаксис 1957-жылдан тартып ийгиликтүү колдонулуп келе жатат⁴.

Кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жогорку жана педагогикалык окуу жайларына арналган бир топ грамматикалар иштелип чыкты. Бул грамматикаларда

1 С. Кудайбергенов ж. б. Кыргыз тили, 8—10-кл. үчүн. Фрунзе, 1957.

2 Кыргыз тилинин синтаксиси. Фрунзе, 1936.

3 Т. Актанов, К. Бакеев. Кыргыз тилинин синтаксисинин көп-спектиси, 6—7-класстардын мугалимдери үчүн. Фрунзе, 1937.

4 Т. Актанов, К. Бакеев. Кыргыз тилинин синтаксиси. Фрунзе, 1939.

5 Т. Актанов, К. Бакеев, Н. Макешев. Кыргыз тилинин синтаксиси, 2-бөлүк, толук эмес орто жана орто мектептер үчүн, 3-басылышы. Фрунзе, 1941.

6 Т. Актанов, Н. Макешев, К. Бакеев. Кыргыз тилинин грамматикасы, 6—7-кл. үчүн. Фрунзе, 1948.

1 А. Жапаров. Кыргыз тилинин грамматикасы, 6—7-кл. үчүн синтаксис, 1962.

2 А. Жапаров. Кыргыз тилинин грамматикасы, педагогика окуу жайлары үчүн. Фрунзе, 1951.

3 А. Жапаров, Б. Орузбаева, Э. Абдулдаев. Кыргыз тили, 9—10-кл. үчүн. Фрунзе, 1971.

4 С. Кудайбергенов, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев. Кыргыз тили, 8—10 кл. үчүн. Синтаксис. Фрунзе, 1957.

Термин жагынан гана анча-мынча өзгөрүштөр болбосо, мектеп грамматикаларындагы материалдардын берилиши, системасы негизинен сакталган¹.

Мына ошентип, алгачкы кездерде жасалып, колдонулуп келген грамматикалык терминдердин бир тобу азыр башка терминдер менен алмаштырылды. Бирок алар ошол өз учурунда эне тилди үйрөнүүдө бир топ ийгиликтүү болуп эсептелинген, анткени эне тилиндеги грамматикалык түшүнүктөрдү окуучулар ошол терминдер аркылуу гана өздөштүрүшкөн. Ал эми бул терминдердин улам такталып, жакшыртылып турушу толук закондуу иш; жаңы түшүнүктү билдирип, анын так аты боло ала турган терминдерди ойлоп чыгаруу оңой иш эмес, жана бул иш дайыма эле ийгиликтүү боло бербеш да талашсыз.

Илимдеги жаңы ачуулар адатта өзү менен бирге анын атын да, терминологиясын да кошо пайда кылат. 1950-жылдардан тартып кыргыз тилинин илимий жагынан иштелиши колго алына баштады, жаш адистер өсүп чыкты. Ушуга байланыштуу илимий монографиялар пайда болду, жаңы терминдер да жаратылды. Кыргыз тилинин теориялык маселелери боюнча И. А. Батмановдун, К. К. Сартбаевдин, Х. Карасаевдин, А. Жапаровдун, С. Кудайбергеновдун, Б. Орузбаеванын, М. Мураталиевдин, Ы. Жакыповдун, А. Турсуновдун ж. б. эмгектеринин мааниси зор.

Жалпысынан алып караганда, кыргыз тилинин грамматикалык терминдери азыркы мезгилде, жогоркудагыдай анча-мынча параллелдүүлүктү эсепке албаганда, калыптанып калган абалда деп айтууга мүмкүнчүлүк бар², себеби азыркы мезгилде колдонулуп жаткан терминдердин басымдуу көпчүлүгү өз эне тилинде окуу китептери таралган мезгилдерден бери бир калыпта колдонулуп келе жатат. Кыргыз тилиндеги грамматикалык түшүнүктөрдүн негизин алгачкы грамматикаларда эле салына баштаган. Ар кандай кемчиликтерден четте болбосо да, ал грамматикаларда тилдин практикалык маселелеринин басымдуу көпчүлүгү туура чечилген деп айтууга болот.

¹ С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1-бөлүм, педагогика окуу жайлары үчүн. Фрунзе, 1968.

² Б. О. Орузбаева. Бирдиктүү терминологиялык талаптар жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1968, 8-октябрь.

Кийинки мезгилдерде, Е. А. Бокарев¹ Бүткүл союздук терминологиялык кеңешмеде айткандай, илимдин аркыл тармактары боюнча терминдердин такталып чыгышына көп далалат кылына баштады. Мурда көп анча назар салынбай келе жаткан грамматикалык терминдерди тактоо маселеси атайын изилдөө объектиси катары каралууга татыктуу боло баштады. Бул маселе боюнча атайын изилдөөлөр жүргүзүлүп, сөздүктөр түзүү иши кулач жая баштады². Мунун башкы себептери, биздин оюбузча, төмөнкүчө.

Тил илиминде болгон изилдөөлөргө, жаңы ачууларга жараша алар менен кошо бул же тигил грамматикалык категориялардын терминдери да пайда болду. Экинчиден, башта колдонулуп жүргөн терминдердин кээ бирөөлөрү китеп түзүүчүлөрдүн алдына койгон талаптарын канааттандырбагандыктан жаңы терминдерди колдонууга алып келди.

Мурунтандан колдонулуп келе жаткан терминдин түшүнүгүнүн жаңы аспектиде кайра каралышы менен ал терминдин өзгөрүп кетиши да ыктымал. Термин деген нерсе илим менен техникада болгон ачууларга, жаңылыктарга жараша пайда болоору талашсыз. Маани жагынан так, бир кыл болушу да зарыл маселе. Ошондуктан терминологиялык изилдөөлөр менен сөздүктөрдүн күн тартибине коюлушу да дал ушул чаржайыттуулукту эретке келтирүү муктаждыгынан чыгып отурат деп кароого болот. Бул маселе практикалык гана эмес, теориялык да зор мааниге ээ, анткени ошол терминдер өзүлөрү тейлеген илимдин системасынын тийиштүү тартипке салынышынын көрсөткүчү, күзгүсү да болуп саналат. Ал эми элге сиңип калган терминдерди туш келди эле которо берүү, В. В. Виноградовдун сөзү менен айтканда, изилдөө ишин терминология иши менен алмаштыруу гана болуп эсептелет³.

¹ Е. А. Бокарев. Вступительное слово. В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, 163-бет.

² Н. К. Дмитриев. Грамматическая терминология в учебниках родного языка. М., 1955; Л. В. Решетова. Грамматическая терминология узбекского языка. Автореф. кан. дисс. Ташкент, 1964; Қ. Ды й к а н о в, М. Дж а м а н к у л о в а. Русско-киргизский лингвистический словарь. Фрунзе, 1961; Б. О. Орузбаева. Русско-киргизский лингвистический словарь. Фрунзе, 1972.

³ Кара: В. В. Виноградов. «Вопросы языкознания», 1970, № 1, 4-бет.

II г л а в а

ГРАММАТИКАЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН ЖАСАЛЫШ ЖОЛДОРУ

Адамзаттын жогорку коомдук өнүгүш доорунда анын көрсөткүчү катарында илимдеги, техникадагы жана маданияттагы жетишкендиктерди, зор ачууларды атоого болот. Коомдук өнүгүштүн баштапкы мезгилдеринде тилдин сферасы пикир алмашуу менен гана чектелип келген болсо, коомдук өнүгүштүн улам соңку баскычтарында илим менен маданияттын, экономика менен техниканын улам жаңы прогресстерине, ийгиликтерине жараша тилдеги сөздөрдүн жалпы сферасынан башка ошол жетишкендиктерди тейлей ала турган жаңы туюнтмалардын пайда болушу шартталат.

Термин дегенибиз мына ушул кырдаалда пайда болгон жалпы лексикалык байлыгыбыздын бир системасы, бөлүгү болуп саналат. Ал тилдин сөздүк составына кирген жалпы сөздөр сыяктуу эле коммуникация ишинде курулуш материалдары катары пайдаланылуу менен катар колдонулуш жагынан чөйрөсү тар жана мааниси так болушу менен мүнөздөлөт, терминге көп маанилүүлүк анча мүнөздүү эмес. Анткени, илимдин өнүгүшүндө же техникалык прогресте жаңы ачуулар, көрүнүштөр аларды так тейлей ала турган, алардын мазмунун так бере ала турган сөздөрдүн колдонулушун талап кылат.

Адам баласы дүйнөнү, табиятты, турмушту канчалык көп тааныган, түшүнгөн сайын, аларды ошончолук так чагылдырууга аракет кылат. Андай көрүнүштү так мазмунда тейлөөчү сөз катары терминдер келип чыккан. Терминдин маанилик сферасы тар болуу менен бирге, аны пайдаланган улут коллективи үчүн анын жеткиликтүү, түшүнүктүү болушу шарт. Мунун кыргыз терминологиясына да тиешеси бар. Мына ушундан барып кыргыз терминологиясынын түзүлүшүндө ар кыл жолдор,

ыкмалар изделген. Анын ичинде грамматикалык терминдердин өнүгүшү да бул тандоо жолунан четте турган эмес.

Кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин пайда болушу, өнүгүшү сөз жасоо процессинин жалпы системасынын негизинде жүзөгө ашырылат. Мында, биринчиден, терминдердин өз чөйрөсүндө аларды пайдалануучуларга жетимдүү, түшүнүктүү болуу жагы назарга алынат. Мына ушуга карата терминологиялык сөздөрдүн, мүмкүн катары, эне тилдеги сөздөрдөн алынышы биринчи планга коюлат. Чынында эле, кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин көпчүлүгү ушул негизде пайда болгондугу байкалат. Бул өнүгүү процессинде терминдер жалпы эле сөз жасоо системасынын лексико-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик ыкмалардын негизинде жасалган. Экинчиден, көп терминдер башка тилдерде кандай болсо, кыргыз тилине да ошол формалары боюнча алынган же которулуп алынып, нагыз калька түрүндө кирген. Бирок бул ыкма терминдердин өнүгүшүндөгү жекече жол катары келе албайт. Анткени эне тилден алынган терминдер да белгилүү даражада калька мүнөзүндө болушунун жокко чыгарылышы мүмкүн эмес.

Адепки кездерде кыргыз элинин басма сөзүнүн жаңы пайда болуп өнүгө башташына, окуу китептеринин жаңыдан түзүлө башташына байланыштуу, анын үстүнө илимий кадрлардын жетишсиздиги менен илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлбөгөндүгүнө байланыштуу терминологиялык иштер эң татаал маселелердин бири катарында күн тартибинде турду. Термин түзүүдө ар кандай мүмкүнчүлүктөр, жолдор изделди. Кыргыз адабий тилинин калыптанышынын алгачкы мезгилинде термин алуудагы чоң жаңылыштык термин жасоо ишинде иштеп жаткан ошол кездеги терминологиялык принципке ылайыктуу терминдерди жалгыз гана төл сөздөрдөн түзүүгө, которуп алуу аркылуу түзүүгө аракеттенгендигинде болуп эсептелет. Терминдерди которуп алуу дайыма эле туура натыйжаларды бере албастыгын турмуш далилдеп отурат. Бул иште термин түзүүчүлөр эң негизги нерсени, тил менен күн санап өсүп, өнүгүп жаткан коомдун ортосундагы байланышты, карым-катышты эске алба-

гандыктан¹, жаңы түшүнүктөрдү атоодо төл сөздөрдөн башка сөздөрдүн ролун тааный билбегендиктен, кыргыз тилинде жасалма, түшүнүксүз терминдер пайда болгон. Мисалы, орус тилиндеги *экономика, эквадор, интернационал, революция, союз, морфология, синтаксис, орфография ж. б.* терминдер кыргыз жана коңшулаш түрк элдеринин сөздөрүнөн пайдаланылып, *үнөм, чоң курчоо, ынкылаб, көңтөрүш, кеңеш, сарп, науу, ымла* болуп которулуп алынган. Албетте, азыр булардын кайсынысы түшүнүктүү, кайсынысы түшүнүксүз экендиги айтпаса да белгилүү болуп турат. Бирок ошол мезгилде мындай терминдерди жалпы элге жеткиликтүү кылуу максатында ар дайым которуп берүү иши практикаланып келгендиктен жана терминдерди (өзгөчө интернационалдык терминдерди) которуп берүүдө ылайыктуу төл сөздөрдүн жоктугунан, жогорудагыдай түшүнүксүз сөздөр колдонулуп кеткен. Орус тилинен кабыл алынып жаткан ар кандай интернационалдык терминдерди жактырбай, лексиканын башка тилдин эсебинен өсүп-өнүгүшүнө кедерги болуп жаткан айрым адистерге карата В. Г. Белинский мындай деген: «Пуристы боятся ненужного наводнения иностранных слов: опаснее более чем неосновательное! Ненужное слово никогда не удержится в языке, сколько ни старайтесь ввести его в употребление. Страж чистоты языка — не академия, не грамматика, не грамотей, а дух народа»².

Чындыгында эле, тилдин (лексиканын) өсүп-өнүгүш процессинде башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдү канчалык даражада жана кандайлары пайдалануу керек экендигин чечүүдө эл өзгөчө бир фильтрлик, таразалак ролду аткарат. Керектүүсүн сактап калат да, керексиз, элге түшүнүксүздөрүн колдонбой, унуткарып таштайт. Өз кезегинде *сарп, науу, ымла ж. б.* сыяктуу терминдер аз да болсо колдонулуп келгени менен, кийин элге кабыл алынбай, колдонулбай калышы да ушуга далил боло алат.

Термин алуу ишинде дайыма эле эне тилден пайдаланып термин жасоонун кыйынчылыгы жана ал иштин да-

¹ К. К. Юдахин. Лингвистика в Киргизии за 20 лет. В сб.: Наука в Киргизии за 20 лет. Фрунзе, 1946, 191-бет.

² В. Г. Белинский. За правильное использование иностранных слов в русском языке. В кн.: Русские писатели о языке. Л., 1954, 167-бет.

йыма эле ийгиликтүү боло бербешин жөнүндө айтып келип, «поэтому с новым понятием, которое один берет у другого, он берет и слово, выражающее это понятие. Что за дело, какое и чье слово, лишь бы оно верно передавало заключенное в нем понятие. Из двух сходных слов, иностранного и родного, лучшее есть то, которое вернее выражает понятие», — дейт андан ары В. Г. Белинский¹. Жогорудагыдай ойлорду айтып келип, аягында «какое бы ни было слово, свое или чужое, лишь бы выражало заключенную в нем мысль и, если чужое лучше выражает ее, давайте чужое, а свое несите в кладовую старого хлама» деген жыйынтыкка келет².

Ф. Энгельс эне тилге сырттан кирген жана которууга мүмкүн болбогон сөздөр жөнүндө: «Ведь необходимые иностранные слова вовсе не были бы необходимыми, если бы они поддавались переводу. Значит, перевод искажает смысл; вместо того, чтобы пояснить, он сбивает с толку» деп айткан эле³.

Термин алуу ишинде жогорудагыдай кемчиликтер алгачкы мезгилдерде кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдерди кабыл алууда да орун алып келген. Маселен, бизге түшүнүксүз *сарп* деген сөз *морфология, науу* деген сөз *синтаксис ж. б. у. с. эл аралык терминдердин* ордуна колдонулган.

1930-жылы кыргыз коомчулугуна Х. Карасаев тарабынан термин алуу эрежелеринин принциптери тартууланган⁴. Бул эрежелер боюнча мурунку негизги жоболор сакталган да, андан тышкары орус тилинен кабыл алуучу терминдердин кыргыз тилинин үндөштүк законун эрежелерине сөзсүз баш ийдирилиши сунуш кылынган. Анда терминдерди айтууда жана жазууда сакталуучу эрежелер (үндөштүк закону боюнча) көрсөтүлгөн⁵.

Жогоруда сөз болуңган принципте кемчиликтер болсо да, өз убагында окурмандардын жаңы терминдерди тез өздөштүрүүсүнө жол ачылып, жалпы эле терминология маселесинин туура жолго коюлуп, аны үйрөнүүдө бир топ пайдалуу ролду ойногондугун айтпай кетүүгө

¹ В. Г. Белинский. За правильное использование иностранных слов в русском языке, 166—167-беттер.

² Ошондо, 168—169-беттер.

³ Кара: К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. 15, 624-бет.

⁴ Х. Карасаев. Термин алуу принциби жайында, «Кызыл Кыргызстан», 1930, 8, 10, 13-январь.

⁵ Ошондо.

болбойт. Ошондой болсо да, өзгөчө орус тилинен термин алууда терминдердин орус жана кыргыз тилдеринде бирдей айтылып жана бирдей жазылышы сакталбагандыктан, бул маселе боюнча бир топ чаржайыттыктар болгон: бир эле сөз кыргыз тилинде бир бөлөк, орус тилинде бир бөлөк жазылган. Бул эрежелер өзгөчө термин алуу ишинде кедергилдик кылгандыктан, басма сөздөрдө терминдерди орус тилиндегидей эле жазуу практикалана баштаган. Бул иш бир топ жакшы натыйжаларды бергендиктен жана талапка ылайык болгондуктан, термин алуунун жаңы эрежелери Х. Карасаев тарабынан кайтадан иштелип чыккан жана мурунку эрежелердин туура эместери оңдолуп, такталган¹.

Мурунку эреже боюнча термин алуу иши жалгыз гана төл сөздөргө негизделгендиктен, көпчүлүк учурларда мааниси жагынан туура эмес терминдер да жасалып чыкчу. Жаңы эреже боюнча буларга чек коюлуп, термин алуу ишинде төл сөздөр менен катар эле башка тилдерден, өзгөчө орус тилинен кирген терминдерди өзгөртпөй алууга жол ачылат. Мурунку которулуп алынып жүргөн *революция*, *экзамен* ж. б. сыяктуу терминдер өзгөртүүсүз кабыл алынган. Терминологиялык бул принциптин түзүлүп чыгышы жана колдонулушу өзгөчө коомдук-саясий терминдерди жасоо ишинде чоң бурулуш жасап, алардын кыргыз, орус тилдеринде бирдей түшүнүлүшүнө жол ачылды. Мына ушунун негизинде эне тилибиздин сөз байлыгы бир кыйла жаңы атоолор менен толукталды.

Күн сыйын пайда болуп, колдонууга кирип жаткан ар кандай тармактагы терминдерди өздөштүрүү ишинин талапка ылайык бардык өзгөчөлүктөрүн камтыган эрежелердин принциптери 1952-жылы Ж. Шукуров тарабынан иштелип чыккан². Анын мазмуну Бүткүл союздук терминологиялык кеңешмеде да баяндалган жана жакталган³. Буга чейинки мезгилдерде термин алуу ишинде төл сөздөр пайдаланылган, бирок ал сөздөр менен жаңы алынуучу түшүнүктүн жалпылыгы, окшоштугу негизделбей

гана туш келди алынып калган учурлар да кездешет: *юл*, *кычкылтек*, *кеңеш*, *жалгоо*, *кошумча* ж. б.

Ал эми жаңы түзүлгөн терминологиялык принцип боюнча төл сөздөрдөн термин алууда эң мурун анын түпкү маанисин ачып, жаңы алынуучу түшүнүк менен анын жалпы семантикалык окшоштугу аныкталгандан кийин гана термин катары пайдалануу сунуш кылынган. Мына ушунун натыйжасында эне тилдеги сөздөрдүн көп маанилери ачылып, сөз байлыгыбыздын өсүшүнө кенен жол ачылды. Мисалы, *күрөш*, *тап*—саясий термин катарында, *луун*, *мүчө*, *ээ*—грамматикалык термин катарында ж. б.

Термин алуу ишинде жалгыз гана төл сөздөрдөн пайдалануунун (төл сөздөрдөн термин жасоо жана ошол эле төл сөздөрдүн жардамы менен башка тилдерден да терминдерди которуп алуу) жетишсиздиги буга чейинки термин алуу практиканын билинди. Бул иште жалгыз гана бир тилдин лексикасына таянуу терминдердин жалпы эле эл аралык мүнөзүн да жокко чыгаргандык болоор эле жана ошону менен катар бир тилдик фактылар жетишсиз да болгон болоор эле.

Азыркы кездеги терминология ишин жөнгө салуу максатында Кыргыз ССР илимдер академиясынын Президиумунун алдында атайын терминологиялык комитет ачылып, ар кандай илимдин тармактары боюнча колдонулуучу терминдер такталып, атайын сөздүк болуп чыгарыла баштады. Термин алуу принциптери жана аларды иш жүзүндө колдонуу маселеси боюнча Б. О. Орузбаева бир кыйла атайын изилдөөлөрдү жүзгүздү¹. Мына ошентип, четтен кирүүчү сөздөрдүн кабыл алынуу принциптери негизинен нормага салынды жана алардын жаңы эрежелери да такталды.

Сөздүк составды толуктоочу жана байытуучу термин сөздөр кыргыз тилинин азыркы мезгилиндеги грамматикалык закон ченемдүүлүккө ылайык төмөндөгүдөй эки жол менен жасалууда:

1) Жаңы түшүнүктөрдү атоодо эне тилдин байлыгынан пайдалануу.

¹ Х. Карасаев. Принципы терминологии киргизского языка..., 1943 (Кыргыз ССР илимдер академиясынын коомдук илимдер боюнча кол жазма фондусу, инв. № 1422).

² Ж. Шукуров. Принципы киргизской терминологии. Тр. ИЯЛИ, вып. 3, КирФАН, Фрунзе, 1952, 19—26-беттер.

³ Ж. Шукуров. Выступление на Всесоюзном терминологическом совещании. В сб.: Вопросы терминологии. М., 1961, 100-бет.

¹ Б. О. Орузбаева. Энциклопедия жана терминология.—Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе, 1971, 3—14-беттер; анып. Бирдиктүү терминологиялык талаптар жөнүндө, «Мугалимдер газетасы», 1968, 8-декабрь; Б. О. Орузбаева. Илим-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрүн түзүү жана тартинке келтирүү боюнча колдонмо. Фрунзе, 1971 ж. б.

2) Башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдү пайдалануу.

Аталган ушул эки жол—бүткүл түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүшүнүн ушул кездеги булагы, ага (аталган жолдорго) башка тармакка тиешелүү терминдер менен катар эне тилибиздин грамматикалык терминдеринин жасалышы да негизделген. Улуу Октябрь революциясынан кийинки мезгилдерде бул жолдор менен, өзгөчө сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен, эң эле көп жаңы сөздөр жана терминдер жасалып чыкты.

Эне тилдин байлыктарынан пайдаланып термин жасоо жолдору

Эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдаланып термин жасоо, бул анын сөздүк составын байытуунун негизги ыкмаларынан болуп эсептелинет. Эне тилдеги сөздөрдүн негизинде термин жасоо иши кыргыз тилинин лексико-грамматикалык системасынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ичине алууну алдыга коёт. Жалпы эле сөз жасоонун жолдоруна көңүл бурган излдөөчүлөр сөз жасоонун ыкмаларына морфологиялык жана синтаксистик ыкмаларды кошсо¹, кээ бири лексикалык ыкманы², ал эми башка бирөөлөрү морфолого-синтаксистик ыкманы да кошот³.

Лексико-семантикалык ыкманын сөз жасоодогу ролуна академик В. В. Виноградов да айрыкча көңүл бөлөт⁴. Кыргыз тилиндеги сөз жасоо проблемасына арналган проф. Б. М. Юнусалиев, С. К. Кудайбергенов, Б. О. Орузбаевалардын эмгектери да бар⁵. Мурунку айтылып келе жаткан сөз жасоонун үч ыкмасына (лексико-семантика-

лык, морфологиялык жана морфолого-синтаксистик) Б. О. Орузбаева фонетикалык ыкманы да кошот¹.

Коомдук-саясий жана маданий турмушта пайда болгон жаңы түшүнүк ошол тилдин грамматикалык каражаттары менен жабдылган төл сөздөр жана сөз тизмектери менен берилиши мүмкүн. Бул түшүнүктөрдүн кээси ошол сөздөрдүн маанисинин терминделишинен да жасалат. Ушулардын негизинде кыргыз тилиндеги терминдердин төл сөздөрдөн жасалышынын төмөндөгүдөй негизги үч ыкмасын көрсөтүүгө болот:

а) сөздүн туңгуч маанисинин терминделиши же кеңиши, же лексико-семантикалык ыкма.

б) ар кандай мүчөлөрдүн жардамы менен жасоо, же морфологиялык ыкма.

в) сөз тизмектери аркылуу берилиши же синтаксистик ыкма.

Грамматикалык терминдерди (ошондой эле башка терминдерди да) жасоодо булардын ичинен лексико-семантикалык ыкма кеңири пайдаланылат².

Лексико-семантикалык ыкма менен термин жасоодо тилибизде мурунтадан эле колдонулуп жүргөн сөздөрдүн маанилери өзгөрүүгө учурайт да, анын сырткы кебетесинде, фонетикалык составында эч өзгөрүүлөр болбойт жана бул процесстин ишке ашырылышында эч кандай морфологиялык, синтаксистик кошумча каражаттар талап кылынбайт. Академик В. В. Виноградов бул ыкма менен сөз жасоонун жолдору жана мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө айтып келип, анын тарыхый лексикология үчүн чоң мааниси бар экендигин жана сөздүк составдын ички өнүгүү закондорун үйрөнүүгө да мүмкүндүк бере тургандыгын белгилейт³.

Сөз жасоонун лексико-семантикалык ыкмасы өтө байыркылардан экендиги бул ыкма менен термин жасоо ишинде ачык көрүнөт. Тилдеги көлчүлүк сөздөрдүн кээ

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М., 1948, 43—51-беттер.

² Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология. М., 1952, 178—184-беттер.

³ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, 124-бет.

⁴ В. В. Виноградов. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии. В сб.: Вопросы теории и истории языка. М., 1952, 192-бет.

⁵ Б. М. Юнусалиев. Кыргызская лексикология. Фрунзе, 1959; С. Кудайбергенов. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. Фрунзе, 1957; анын Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. Фрунзе, 1966; анын Синтетический способ образования глагола в киргизском языке. Автореф. док. дисс., Фрунзе,

1968; Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964; анын Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. Фрунзе, 1958.

¹ Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке..., 42-бет.

² Ошондо, 47-бет.

³ В. В. Виноградов. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии..., 152-бет.

бирөөлөрү өзүлөрүнүн маанисин кеңейтүү менен жаңы сөз жасоого жөндөмдүү болушат. Мына ушуга байланыштуу лексиканын бардык тармактарында колдонулуучу сөздөр тарыхый өнүгүштүн натыйжасында жаңы мааниде да колдонулушу ыктымал, б. а. ал «эски» сөздөрдүн буга чейин белгисиз болгон жаңы мааниси пайда болот. Сөз жасоонун бул ыкмасы тилдин сөздүк составынын байышында чоң ролду ойнойт. Семантикалык ык сөз жасоонун негизги ыкмаларынан болуп, бул ыкма менен көп сандаган жаңы сөздөр пайда болгон.

Эски сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши адатта сөздөрдүн жеке нерседен (конкреттүү нерседен) жалпы нерсеге, жалпы мааниге өтүү менен байланыштуу болот, ушул ык боюнча абстракттуу мааниге ээ болгон сөздөр (терминдер) пайда болгон. Кыргыз тилиндеги лексико-семантикалык ык менен жасалган терминдердин көпчүлүгү буга мисал боло алат.

Сөз жасоонун лексико-семантикалык ыкмасы башка ыкмалардан өзүнүн табигыйлыгы, жетимдүүлүк жагы менен мүнөздөлөт, тарыхый узак өнүгүш жолун басып өткөн ыкма болуп эсептелет. Сөз жасоонун башка ыкмаларына караганда мунун дагы бир өзгөчөлүгү тилдин ички ресурстарын толук пайдалана алыш мүмкүнчүлүгүндө. Албетте, бул ыкма менен термин жасоодо өтө чеберчилик да талат кылынат, анткени термин ордуна алынуучу сөздүн мурдатан бери элге белгилүү болуп калган түпкү мааниси болот. Сөздөрдүн ошол касиети терминдерге гана мүнөздүү болгон бир маанилүүлүктү сактоодо көп тоскоолдуктарды туудурушу мүмкүн.

Термин жасоонун экинчи бир кеңири таралган ыкмасына сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышы кирет. Бул ыкманы пайдаланууда жаңы сөз жасоого негиз болуучу жана бир гана терминдик маанисин билдирүүгө ыңтайлуу сөздөр тандалып алынат. Бирок кээ бир учурларда белгилүү бир терминдин туңгуч маанисин терминдештирип, жаңы сөз жасоодо тилдеги уңгу сөздөрдүн мааниси туура келбей калган учурлар да байкалат. Алсак, коомдук-саясий терминдерди түзүүдө бир жакка тиешелүүлүктү, кандайдыр бир коомго, уюмга кирген кишинин билдирүүчү *член* деген түшүнүктү кыргызча берүүдө мурунтадан эле тилде адамдын, айбандын денелеринин бөлүкчөлөрүн билдирүүчү *мүчө* деген сөз пайдаланылган. Ал эми грамматикалык жардамчы морфеманын

этин билдирүү үчүн термин жасоодо да бул сөздөрдүн түпкү окшоштуктарына карап, ошол эле *мүчө* колдонулган. Мындай жагдайда сөзсүз синонимия пайда болот: *мүчө—член, мүчө—аффикс*.

Термин жасоонун үчүнчү, кеңири таралган ыкмасы—синтаксистик ыкма. Практикада жаңы алынуучу түшүнүк бир сөз менен жеткиликтүү берилбей, ошол түшүнүктүн түпкү маңызы ачылбай калган учурлар да кездешет. Ушундай учурларда сөз тизмектери бир гана маани берүүчү термин катары колдонулат.

Грамматикалык терминдердин лексико-семантикалык жол менен жасалышы

Коомдук турмуштун ар кандай тармактарында күн санап болуп туруучу түрдүү жаңылыктар, өзгөрүштөр менен кошо ошол көрүнүштөрдү тейлеп туруу үчүн улам жаңы сөздөр пайда болуп турат, же айрым сөздөрдүн маанилери өзгөрүүлөргө учурайт. В. И. Ленин көрсөткөндөй, адам түшүнүгү кыймылсыз эмес, кайра дайыма кыймылда болуп турат; биринен бирине өтүп, бирин бири толуктап турат. Мунсуз ал жандуу турмушту чагылдырып көрсөтө албас эле¹. Мына ушул улам жаңыдан пайда болуп жаткан көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү чагылдырып көрсөтүү үчүн, башкача айтканда, атоо үчүн жаңы сөз жасоо зарылчылыгы туулат.

Тилде мурунтадан белгилүү болгон сөздөр жаңы мааниде колдонула баштайт, башкача айтканда, сөздөрдүн семантикалык табияты өзгөрөт. Сөздөрдүн мындайча лексико-семантикалык жол менен жасалышы тилибиздеги сөз жасоонун бир түрү катарында орун алат. Чындыгында эле, жаңыдан пайда болуп жаткан түшүнүктөрдү атоо үчүн тыбыштык составы жагынан ар башка болгон жаңы сөздөрдү ойлоп таба берсек, ал сөздөр ошол тилде сүйлөгөн коллективдин мүчөлөрү үчүн өздөштүрүүгө эч оор болоор эле да, бул коомдо пикир алышууга, сөзсүз, тескерин таасир тийгизмек². Мурунтадан бери колдонулуп келе жаткан сөздөрдү жаңы мааниде колдонуу, алардын

¹ Кара: В. И. Ленин. Чыгармалар, 38-т., кыргызча биринчи басылышы. Фрунзе, 1961, 281-бет.

² Т. А. Дегтярова. Формы проявления семиснологических законов. В кн.: Законы семантического развития в языке. М., 1961, 3—4-беттер.

туңгуч маанисине жаңылык киргизүү, буга байланыштуу сөздөрдүн бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтүшү жана ушунун натыйжасында сөздөрдүн лексико-морфологиялык функциясынын өзгөрүшү, башкача айтканда, сөз жасоонун лексико-семантикалык ыкмасы эне тилинин сөз казынасын байытуунун эң байыркы ыкмаларынан болуп эсептелет¹.

Сөздүн семантикалык өнүгүшүнүн негизинде тилде мурда болбогон, жаңы тыбыштык составга ээ болгон сөз пайда болбостон, мурун эле тилде белгилүү болгон сөздүн жаңы мааниси гана пайда болот, башкача айтканда, сөздүн көп маанилүүлүгү келип чыгат. Бул маселеге карай: «Необходимость развернутой постановки терминов-творчества побудила искать и применять разные пути и способы обогащения лексического инвентаря языка, ... поэтому вполне резонно утверждать, что богатство языка измеряется не одним только физическим количеством наличных в нем слов, но и разнообразием вложенных в слово основных и переносных значений и оттенков», — дейт академик С. К. Кенесбаев².

Лексико-семантикалык ыкма менен жаңы термин (сөз) жасоодо жасалуучу жаңы сөздүн мааниси менен ошол жаңы сөздүн аты катарында алынуучу сөздүн мааниси бирдей, же эч болбосо байланыштуу, бири бирине жакын болушу зарыл. Башка тилден алынган терминдер менен төл сөздөрдөн жасалган терминдердин арасындагы өзгөчөлүк ошол төл сөздөрдүн так ошондой (башкача эмес) аталышынын шайкештиги менен түшүндүрүлөт.

Китепти биз китеп деп гана атайбыз, бул сөз нечеи кылымдардан бери (китеп пайда болгондон бери) эле айтылып, эл арасына сиңип калгандыктан, аны эми башкача атоо тилдеги баш аламандыкка гана алып келер эле. Төл сөздөрдөн пайдаланып жаңы сөз жасоодо мына ушул принцип үстөмдүк кылат, ал сөздөрдүн туңгуч маанисине негизделет. Түпкү маанилери окшош сөздөрдөн жаңы терминдер жасалышы негизги багыт болуп саналат.

Е. М. Галкина-Федорук белгилегендей, сөздүн лексикалык мааниси көп учурда нерсе (зат) менен ошол нер-

¹ Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке..., 261-бет.

² С. К. Кенесбаев. Развитие казахского языка в советское время. В кн.: М. О. Ауэзов. Сборник статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959, 65-бет.

сенин кандайдыр бир маанилүү өзгөчөлүгү аркылуу байланышат. Бул нерселер өз ара бири-бири менен окшош болгондуктан, жаңы нерсени атоо үчүн көп учурда мурда эле болгон сөз колдонулат¹. Айтылган ойду далилдеш үчүн мисалдарга кайрылалы.

Кыргыз тилиндеги сөздүн компоненттик составына карай колдонулуп жүргөн *бириккен сөз* деген термин мурдатадан эле белгилүү болгон *бирик*, *биригүү* (соединяться, образовывать одно целое) жана *сөз* деген компоненттердин айкашынан жасалган. Бул термин менен жөнөкөй сөздөрдүн (бирик, биригүү) ортосундагы окшоштук белги—бирге баш кошуу, чогуу болуу, ажырагыс болуу деген түшүнүк жетекчиликке алынган. *Бирриккен сөздөр* деп мурун эки башка сөз болсо да, тилдин тарыхый өнүгүшүнүн белгилүү бир этабында өз ара биригип, ажыралгыс абалга жеткен *бүгүн*, *бийыл*, *былтыр*, *бүрсүгүнү* сыяктуу сөздөр аталат.

Бөлүм сан. Бөлүм—орусча алганда «часть», «доля» деген маанидеги сөз; бир бүтүндүн белгилүү бир бөлүгүнүн аты. Сан деген сөз менен биримдик түзүү аркылуу бул орусча *знаменатель* деген сөздүн маанисин берүү үчүн колдонулган. Бул ыкма тилде мурунтадан эле колдонулуп келе жаткан сөздөрдүн маанилеринин кеңип, жаңы мааниде колдонулушу менен ишке ашырылат. Сөз жасоо ишинде байыртадан бери колдонулуп келе жаткан ушул ыкма өзгөчө кийинки кездерде, башка тилдердин таасири астында сөз жасоодо мүмкүнчүлүгүн кеңейтти, ийкемдүү колдонулуп келе жатат². Бул ыкма терминдердин жасалышына гана тиешелүү жана жекеден-жеке ыкма эмес. Коомдогу ар кандай тарыхый өсүш, өзгөрүүлөргө байланыштуу лексиканын эң чоң бөлүгүн түзүүчү жалпы элдик мүнөздөгү сөздөр да жогорудагыдай эле үлгүдө пайда болот. Сөздөрдүн түпкү маанилеринин кеңейиши адатта жеке нерседен (конкреттүү) жалпы нерсеге карай (абстракттуу) өнүгөт, башкача айтканда, белгилүү бир түшүнүктү билдирүүчү сөз учурдагы талапка жараша ошондой окшош түшүнүктөрдүн бир нечесин ичине

¹ Е. М. Галкина-Федорук. Значение слова и понятие. «Вести. Моск. ун-та», 1961, № 1, 77-бет.

² Б. О. Орузбаева. О лексическом составе киргизского литературного языка.—Тюркологические исследования. Сборник статей, посвященный 80-летию академика К. К. Юлакина. Фрунзе, 1970, 204-бет.

алган түшүнүктүн чогуусу, жыйынтыгы да болуп калышы ыктымал.

Мисалы, *катнаш* деген сөз байланыш, катыш, мамиле, катнашуу, биригүү, бири-бири менен байланыш жасоо, келип-кетип туруу, экинчи бирөөгө баруу сыяктуу маанилерди билдирет. Бул сөздөрдөн зарылчылыкка жараша жогорку маанилеринин ичинен байланыш, катыш деген маанилерине негизделип, *аба катнашы*, *суу катнашы*, *темир жол катнашы* деген сөздөр жасалып чыгып, *катнаш* деген сөздүн түпкү мааниси алда канча кеңиди ж. б.

Жогорудагыдай эле маанилерде колдонулуучу *катыш* сөздүн ушул маанисине ылайыкталып, *катыш*, *катыш жасоочу мүчө*, *катыштык сын атооч* деген грамматикалык терминдер да жасалып чыккан.

Коомдук турмуштун өсүшү жана ага байланыштуу келип чыгуучу ар кандай маданий жана чарбалык өсүп-өнүгүүлөр өзүнө ылайыктуу аттын да болушун талап кылат. Мына ушул талаптын негизинде тилде мурдатан белгилүү болгон сөздөрдүн маанилеринин кеңип, алардын ичинен жаңы алынуучу түшүнүккө түпкү мааниси жагынан окшоштору, бирдейлери гана тандалып алынат да, ал сөз кырдаалга жараша керектүү, жаңы мааниде колдонулат. Маселен, көркөм адабияттын, илимий эмгектин, күндөлүк практикалык иш-иштин оң-терс, жаман-жакшы жактарын, жетишкендиктери менен кемчиликтерин, кыскасы, жалпы сапаттык жактарын белгилөө ишине карай мурдагы эле эски сөзүбүздүн базасында *талкуу*, *талкуулоо*, *сын*, *өзүн-өзү сыноо* сыяктуу сөздөр пайда болду.

Мындан 40 жылча мурда эле *талкуу* деген сөздүн жогоркудай терминдик мааниси белгисиз болгон. Бул сөз жалаң гана кыймыл-аракеттин аты жана тери ийлөөчү процесс маанисинде гана белгилүү болгон: «Терини *талкуулап*, жумшак кылып ийлегенден кийин түрлүү нерселер жасалат» («Жаңы маданият жолунда», 1928, № 6—7, 33-бет). Же болбосо бул сөз жазуучу Т. Сыдыкбековдун чыгармасында: «Теске салып кайыш ийлеген эркектер өздөрүнчө каржандап, *талкуу* менен алышууда» түрүндө берилген. Ал эми соңку жылдары анын мааниси: дагы кеңип, *талкуу* деген сөз адабий термин катары колдонула баштады: «Жазуучулардын көркөм адабий китептерин ар дайым *талкууга* алабыз» («Кыргызстан пионери»).

Жогору мисалдардагы *талкуу* деген сөздөрдүн түпкү маанилери окшош: бир нерсени эзүү, мыжыгуу, ийлөө. Мурда бул сөз жөнөкөй сөз катары, конкреттүү маанидеги сөз катары түз гана маанисинде колдонулуп жүргөн болсо, кийин термин катарында абстракттуу мааниде колдонулду. Азыркы кезде колдонулуп келе жаткан бир топ грамматикалык терминдер да жогорудагыдай жол менен, сөздөрдүн түпкү лексикалык маанисине негизделип жасалып чыккан:

Мүчө:¹ 1. Адамдардын денесинин айрым бөлүктөрү: Өз оокаты өзүнө тын, он эки *мүчөсүндө* айбы жок шордуу болуучу (Т. Сыдыкбеков). 2. Бүткүл дене, түзүлүш: Орто бойлуу, мойну бир аз кыска дебесе, *мүчө* түзүлүшү сыйда (Т. Сыдыкбеков). 3. Кандайдыр бир уюмдун, коомдун, адамдардын тобунун составына кирген киши: Харитонов Ташкент темир жолчуларынын жумушчулар комитетине *мүчө* болуп шайланды (У. Абдукаимов).

Мына ушул маанилеринин ичинен талапка ылайык биринчи гана мааниси тандалып алынып, сүйлөмдүн составдык бөлүктөрүн билдирүүчү жана өз алдынча колдонулбаган, уңгуга жалганганда гана мааниге ээ болуучу жардамчы морфеманы билдирүүчү термин жасалган; *мүчө*, *жак мүчө*, *сөз жасоочу мүчө*, *сөз өзгөртүүчү мүчө* ж. б.

Муун: 1. Адамдардын, жаныбарлардын сөөктөрүнүн же чемирчектеринин кыймылга келип туруучу кошулган жери: Кыз абдан жаш, *мууну* да абдан ката элек (К. Осмоналиев). 2. Каруу, күч, кубат: Ата-энеси ууз кымыз ичип *муунданып* алсын деп жайлоого алып келишкен (У. Абдукаимов). 3. Ата-бабанын укум-тукуму, жашташ адамдар, курбулар: Улуу *муундун* өкүлдөрүнөн эстафетаны кичүү *муундун* өкүлдөрү алып, алга кеңири кадам шилтеп бара жатышат. («Советтик Кыргызстан» газетасынан). 4. Кээ бир өсүмдүктөрдүн бөлүк-бөлүк болуп турган жери, муунактары: *Мууну* болот жалбыздын, муңу болот жалгыздын (Токтогул).

Жогорку саналып өткөн маанилеринин ичинен биринчисинин негизинде сөздөрдүн бөлүктөргө бөлүнүшүнүн

¹ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1969, 443-бет; Мындан кийинки алынган сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү ушул сөздүктөн, терминдердин аныктамалары «Кыргыз тилинин грамматикасынан» алынат. Фрунзе, 1964.

атын билдирүүчү термин жасалган: *муун, ачык муун, жабык муун*;

тамга < там¹ (күйгүзүү, кызытуу маанисиндеги этиш). Бул маанисинен башка *тамга* кыргыз тилинде көпчүлдө, жүрөктө калган запкы, кордук маанисинде да колдонулат. Бул сөздүн эң биринчи мааниси эске алынып, ушундай эле кыймыл-аракеттин негизинде ишке ашырылуучу (кагазга так, из түшүрүү) жазуунун ар-биин, жазуудагы айрым тыбыштарды билдирүүчү термин жасалган: *тамга*—арип маанисинде;

ээ < иге (хозяин)² кыргыз тилинде: 1. Кожоюн, өз менчигине тиешелүү мүлктүн ээси, башкаруучусу: *Өзүң көргөн көп малга Ээ болчу түк адам жок* (А. Усенбаев). 2. Бир нерсени башкара, пайдалана билүүнүн жөнүн билген киши: Азыркы техниканын *ээси*—жаштар («Советтик Кыргызстандан»). Бул сөздүн биринчи маанисине негизделип, грамматикалык ээнин атын билдирүүчү термин жасалган: *ээ, жөнөкөй ээ, татаал ээ ж. б.*;

уңгу — балта, кетмен, керки сыяктуу куралдардын сабынын аларга ашталып, бириктирилип турган жери деген маанини билдирүүчү сөз: Колундагы балтасын бийик көтөрүп, күрөктүн *уңгусун* ургулап жатат («Ала-Тоо» журналынан).

Ушул маанинин негизинде сөздүн составдык элементтерге ажырабай турган жана морфологиялык ар кандай мүчөлөрдүн жалгана турган бөлүгүнүн атын билдирүүчү термин жасалган: *уңгу* (грамматикалык мааниде);

түрмөк — бир нерсенин түрүлгөн тобу, белгилүү бир топту ичине алган бөлүк деген маанидеги сөз: Алымкул колуна кандайдыр бир кагаз *түрмөгүн* көтөрүп чуркап келди (У. Абдукаимов). Бул маанинин негизинде, ушуга окшоштурулуп, бири ээ, бири баяндооч сыяктуу болуп көрүнгөн, бирок өзүнө тиешелүү интонациянын жана предикативдик байланыштын жогунан сүйлөмдүк сапатка жетише албаган сөз тизмектерин, б. а. сүйлөм ичинде өзүнчө бөлүнүп турган сөздөрдүн тобун билдирүүчү термин жасалган:³ *түрмөк, чакчыл түрмөк.*

¹ Бул жөнүндө толугураак кара: С. Кудайбергенев. Кыргыз тилиндеги этиштерди жасоочу кээ бир мүчөлөр. Фрунзе, 1961, 21-бет.

² Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969; 204-бет.

³ М. Мураталиев, А. Турсунов. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. Фрунзе, 1961, 20—24-беттер.

Мамиле деген сөз адамдардын ортосундагы бири-бири менен болгон катыш, байланыш, бирөөгө же бир нерсеге карата болгон көз караш сыяктуу маанини билдирет: Мадыл Абил бийдин жылуу *мамилесине* жетпине албай, ...тердеп отуруп калды (Т. Касымбеков). Бул сөздүн ушул маанисин эске алып, кыймыл-аракеттин субъектиге же бир объектиге карата болгон ар кандай катнашын көрсөтүүчү этиштик категориянын аты, термин жасалган: *мамиле, негизги мамиле*;

кашаа—жыгачтан, же чырпыктан жасалган тосмо, коңоо деген маанини билдирет: Анчалык алыс бастырбай эле жанында *кашаа* кармалган короосу бар жерге туш келдик («Ленинчил жаш» газетасынан). Бул сөздүн ушул маанисине негизделип, сүйлөмдү жазып жаткан учурда анда айтылып жаткан ойду дагы толуктоо, тактоо максатында колдонулуучу түшүндүрмө сөздү же түшүндүрмө сүйлөмдү башкадан бөлүп туруу үчүн коюлуучу тыныш белгисинин, //кашаанын атын билдирүүчү термин жасалган;

негиз—кандайдыр бир нерсенин, курулуштун ж. б. таяныч болгон бөлүгү; бир нерсенин негизги, башкы жоболору, уюткусу деген маанилерди берүүчү сөздүн биринчи маанисине негизделип, сөздүн уңгудан же уңгу менен сөз жасоочу мүчөлөрдөн турган бөлүгүнүн аты, термин жасалган;

ыңгай—ыңгай, жагдай, абал деген маанилерди билдирет: Иштин *ыңгайына* жараша дагы ойлонушуп көрөлү (К. Жантөшев). Талдоого алынган сөз кыймыл-аракеттин реалдуу же реалдуу эместигине карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирүүчү грамматикалык термин катарында кабыл алынган: *жай ыңгай, буйрук ыңгай, шарттуу ыңгай ж. б.* Термин катары бул сөз кыймыл-аракеттин чындыкта аткарылышына карата болгон сүйлөөчүнүн мамилесин билдирет. Жөнөкөй сөз катары да жана термин катары да бул сөздүн түпкү маанилери окшош: кыймыл-аракеттин, окуянын ж. б. болуп жаткан учурундагы абал, жагдай, ыңгай;

тыбыш—абанын толкуну менен келип кулакка угулуучу үн деген мааниге ылайык сөздүн эң кичине фонетикалык элементинин атын билдирүүчү термин жасалган: *тыбыш.*

Жогорку келтирилген терминдердин жасалышынан эле жаңы мааниге ээ болуп, термин ордуна колдонулуу-

чу сөздөрдүн мурдагы, түпкү, маанилерин кошо сактоо менен өзүлөрүнүн семантикалык маанисин кеңейткендигин байкоого болот.

Мисалы, азыр театралдык термин катары колдонулуп келе жаткан *көшөгө* деген терминдин алгачкы, түпкү мааниси азыр туруксуз абалда десек болот, анткени ал сөздүн келип отурган жерге аны башкалардан калкалап, жашырып туруу үчүн тартылуучу парда деген мааниси азыр көп колдонулбай, анын ордуна кийинки жаңы мааниси үстөмдүк кылып бара жатат.

Ал эми *муун* деген сөздүн тунгуч мааниси менен кийинки терминдик мааниси азыр да бирдей эле колдонулат, себеби *муун* деген сөздүн алгачкы мааниси (кол, бутун мууну ж. б.) азыр да активдүү колдонулууда.

Сөздөрдүн жогорудагыдай болуп семантикалык жактан өнүгүшүнүн натыйжасында тилде мурда таптакыр белгисиз болгон жаңы сөз жасалбастан, мурунтадан эле активдүү колдонулуп келе жаткан сөздөрдөн жаңы маани берүүчү сөздөрдүн пайда болору байкалат, б. а. сөздөр сан жагынан өзгөрбөстөн, сапаттык жагынан гана өзгөрүүлөргө учурайт. Сөздөрдүн минтип семантикалык жактан өзгөрүлүшү ошол сөздөр аркылуу билдирилген эски түшүнүктөрдүн жаңы пайда болуп жаткан түшүнүк менен түпкү окшоштуктун, жакындыктын негизинде гана ишке ашырылат¹.

Грамматикалык терминдердин морфологиялык жол менен жасалышы

Сөз жасоонун дагы бир негизги ыкмаларынан болуп морфологиялык жол эсептелет. Кыргыз тили илимдин, коомдук турмуштун ар кандай тармактары боюнча пайда болуп жаткан жаңы түшүнүктөрдү тейлөө, атоо жагынан сөз же термин жасоо ишинде ийгиликтүү колдонулуучу мүчөлөргө бай. Мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы сөз жасоо маселеси тилдеги эң маанилүү проблемалардан болуп, буга Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, Э. В. Севортян, Б. М. Юнусалиев, С. К. Кудайбергенов, Б. О. Оруз-

¹ Ж. Мамытов. Неологизмы киргизского языка советской эпохи. Автореф. кан. дисс. Фрунзе, 1966.

баева сыяктуу көптөгөн советтик түркологдордун эмгектери арналган.

Морфологиялык ык менен, башкача айтканда, мүчөлөп өзгөртүү жолу менен термин жасоо процессинде бир гана терминдик мааниге ээ болгон тилдик жаңы сөз пайда болот. Бул процессти ишке ашырууда эң алгач алынуучу жаңы сөздөргө негиз болуучу, тунгуч мааниси жагынан берилүүчү жаңы түшүнүккө дал келүүчү төл сөздөр тандалат. Бул тууралуу Ю. Р. Гепнер мындай дейт: «С точки зрения морфем, как значащих частей слова, все новые слова не являются в собственном смысле новыми. Изменение происходит лишь в типах соединения морфем, в той или иной степени продуктивности, в употребительности тех или иных морфем. Новые слова, выражающие новые понятия и предметы, состоят, как правило, из различного в языке словообразовательного материала и различных в языке способов его „обработки“»¹.

Демек, морфологиялык жол менен жасалган жаңы сөздөр — бул морфемалары эски, мүчөлөрү эски, бирок алардын структуралык жактан бир бүтүнгө биригиши боюнча жаңы маани берген, тилде биринчи жолу пайда болгон жаңы сөздөр.

Жаңы сөз (термин) жасоо процессинде кыргыз тили өзүндөгү сөз жасоого жөндөмдүү болгон бүткүл мүчөлөрдүн мобилизациялайт. Ошондой болсо да, бул мүчөлөрдүн ичинен сөз жасоого өзгөчө ийкемдүүлөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул, өзгөчө, биринчиден, тилдеги мүчөлөрдүн бардыгы тең бирдей даражада өнүмдүү эмес экендигин жана, экинчиден, ошол терминологиялык чөйрөнүн өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. Буга грамматикалык термин жасоо процессинде мүчөлөрдүн бирдей даражада колдонууга ийкемсиздиги ачык далил боло алат. Бул жөнүндө Е. Н. Шипованын төмөндөгүдөй жөндүү пикирин айтпай кетүүгө болбойт: «В отличие от основы, значение которого конкретизировано, словообразующий аффикс обладает абстрагирующим значением, обобщающим и классифицирующим по разделам и группам. Тот факт, что словообразующие аффиксы могут соединяться с разными, а основы — только с определенными аффик-

¹ Ю. Р. Гепнер. Связь лексикологии и грамматики в сфере словообразования. — Очерки по общему и русскому языкознанию. Харьков, 1959, 115—116-беттер.

сами (в пределах разных частей речи), говорит за то, что роль словообразующих аффиксов шире, чем значение основ. Аффиксация создает неограниченные возможности для словотворчества»¹.

Тилдеги болгон мүчөлөрдүн көпчүлүгү мурда сөз жасоо процессинде бирдей эле ийкемдүүлүктө катышып келген болсо, азыр алардын кээ бирөөлөрү жаңы сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнөн такыр ажырап, «өлүү» формага айланса, кээ бирлеринин сөз жасоо мүмкүнчүлүгү чектелген болуп, ал эми кээ бирөөлөрүнүкү болсо эзелтен берки сөз жасоодогу өнүмдүүлүгү сакталып, айрымдарынын мындай өнүмдүүлүгү бир кыйла кеңүүдө².

Бул жерде иштин максатына ылайык, кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдерди жасоого катышуучу мүчөлөр гана талдоого алынат.

-ым мүчөсү аркылуу этиштерден кыймыл-аракетке байланыштуу зат атооч сөздөр жасалат:

а) кыймыл-аракеттин натыйжасынын аты: *басым, тыным* ж. б.

б) белгилүү бир өлчөм, ченемдин аты: *укум, салым* (бир салым эт), *атым* (бир атым асмай), *чымчым* (бир чымчым жүн), *татым* (бир татым туз), *кайнатым* (бир кайнатым чай) ж. б. Жогорку маанилеринин ичинен термин жасоо ишинде биринчиси басымдуу колдонулат; грамматикалык термин жасоодо анча өнүмдүү эмес; бул мүчөнүн жардамы менен үч гана термин жасалган: *сүйлөм, басым, тыным*.

-уу мүчөсү этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү сөздөрдү жасоочу мүчө: сезүү, чаңуу, терүү, басуу ж. б. Бул мүчө байыркы жана азыркы кээ бир түрк тилдеринде колдонулган -ыг формасынан пайда болгон³.

-уу мүчөсү төмөнкү терминдерди жасоого катышат: *башкаруу, ээрчишүү, ыкташуу*.

-ча—конкреттүү аттарды кичирейтип көрсөтүүчү өнүмсүз мүчө. Бул мүчө чыгышы жагынан -чак, -чык мү-

чөлөрү менен тектеш, ушул мүчөлөрдүн кыскартылган түрү болуп эсептелет¹.

-ча мүчөсүнүн жардамы менен *тырмакча, бөлүкчө, сызыкча* сыяктуу терминдер жасалган.

-та — кыймыл-аракеттин натыйжасынын атын көрсөтүүчү мүчө. Бир гана *байламта* деген терминди жасоого катышат.

-лык атооч сөздөргө жалганып:

а) белгилүү заттардын сан өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан жалпы жыйынтык маанисиндеги сөздөрдү жасайт: *бешилик, үчүлүк* ж. б.

б) өзү жалганган сөзүнүн материалдык маанисине карата арналгандыкты билдирет: *тердик, оттук* ж. б.²

в) абстракттуу, жалпыланган маанидеги сөздөрдү да жасайт: *байлык, бийлик, кулдук, чечендик, окумуштуулук* ж. б. Жогорку маанилеринин негизинде (бир нерсеге тиешелүүлүгү, жалпыланышы, карым-катышынын бардыгы ж. б.) төмөндөгүдөй терминдерди жасоого катышкан: *жекелик, көптүк, атоочтук, таандык, үндөштүк* ж. б.

-ыш—кыймыл-аракеттин бир эмес, эки же андан көп субъект аркылуу ишке ашырылышын билдирүүчү мүчө: *жазыш, сүзүш, казыш* ж. б. Бул мүчө жалаң гана этиш сөздөрдү жасабастан, затташып, атооч маанисине өтүп кеткен сөздөрдү да жасоого катышат: *согуш, күрөш, уруш* ж. б. Асты сызылган сөздөр атооч маанисинде да (термин катарында) жана этиш маанисинде да (жөнөкөй сөз катары) колдонула берет.

-ыш мүчөсүнүн жардамы менен *этиш, тыныш* (белги), *жакталыш, жөндөлүш, жиктелиш* (азыр бул колдонулбайт), *байланыш, барыш, табыш, жатыш, чыгыш* (жөнөмөлөр) ж. б. терминдер жасалган.

-ооч (-ыг+—ч). Бул мүчөнүн жардамы менен *баяндооч, бышыктооч, толуктооч, тактооч, жандооч* сыяктуу терминдер жасалган. Аталган терминдер -ч мүчөсү аркылуу (-чы мүчөсүнүн кыскарган түрү) -оо формасындагы кыймыл атоочтордон куралган: *тактооч, атооч, баяндооч* ж. б. -оо мүчөсү этиш сөздөрдөн кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү сөздөрдү (мээлөө, сырдоо, актоо

¹ Е. Н. Шипова. Аффиксальное словообразование имен существительных. В кн.: Казак тили билими маселелери. Алматы, 1959, 59-бет.

² Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке..., 51-бет.

³ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология. М., 1952, 402—403-беттер.

¹ Ошондо, 179-бет.

² Б. О. Орузбаева. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер, 11—12-беттер.

ж. б.) жана этиштерден атооч маанисиндеги сөздөрдү жасоого да катышат: аштоо, кыштоо ж. б.

-чыл—атооч сөздөргө жалганып, ал сөздөрдөн бир нерсеге шыктуулукту, жакындыкты билдирүүчү сөздөрдү жасоочу мүчө: *чайчыл, терчил, ойчул* ж. б.

Бул мүчөнүн жардамы менен төмөндөгүдөй терминдер жасалган: *уччул, таңдайчыл, тилчил, эринчил, капталчыл, мурунчул, түпчүл, чакчыл, жөлөкчүл, жоопчул төрчүл*¹ ж. б.

Мына ошентип, жогоруда морфологиялык ыкма менен жасалган терминдерди баяндоодо эне тилдеги лексикалык жана морфологиялык каражаттарды мүмкүн болушунча толук пайдаланууга аракеттендик. Бул процессин ишке ашырылышында морфологиялык каражаттардын туура тандалышы чечүүчү ролго ээ. Анткени, туура эмес тандалып алынган сөз же мүчө өзү тейлей турган мааниси туура чагылдыра албай, мааниси жагынан так болбогондуктан, термин катары сакталбай калышы да ыктымал. Кыргыз тили боюнча алгачкы чыккан грамматикаларда *баяндагыч* (баян+дагыч) колдонулса да, кийин жүрө-жүрө бул сөз *баяндооч* (баян+дооч) менен алмаштырылды. Мына ушул түрүндө ал азыркы күнгө чейин сакталып келе жатат. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн туура же туура эмес тандалышы жалгыз гана ошол мүчөлөрдүн ички маанисине байланыштуу болбостон, ошол мүчөлөр жалганууга тандалып алынган сөздөрдүн маанисине да байланыштуу, «Употребление словообразовательных аффиксов, при помощи которых создаются целые разряды новых слов, находится в зависимости от значений основ», — деп көрсөтөт Э. В. Севортян².

Грамматикалык терминдердин синтаксистик жол менен жасалышы

Бул эмгекте биз кыргыз тилиндеги бардык татаал сөздөр жана туруктуу сөз тизмектери жөнүндө сөз кылбайбыз, ал биздин милдетибизге да жатпайт. Бул моно-

¹ «Төрчүл» деген термин эң алгачкы грамматикаларда азыркы «түпчүл» деген терминдин ордуна колдонулган, кара: Эне тилибиз. Фрунзе, 1928.

² Э. В. Севортян. Словообразование в тюркских языках. В кн.: Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, II. Морфология. М., 1956, 316-бет.

графияда синтаксистик жол менен жасалган, башкача айтканда, татаал сөздөрдүн грамматикалык термин катарында колдонулушуна гана токтолобуз.

Октябрь революциясынан кийин маданият жана илимдин дүркүрөп өсүшүнө байланыштуу тилибизде ар кандай жаңы түшүнүктөрдү тейлеген сөздөр пайда болду. Ушул түшүнүктөрдүн кайсы бирөөлөрү мурунтандан эле тилибизде белгилүү болгон эки же андан артык сөздөрдүн айкалышы аркылуу бериле баштады. Алардын үлгүсү боюнча грамматикалык терминдер да жасалды.

Туруктуу сөз айкалыштары менен терминдик маанидеги сөз тизмектери түрк тилдеринде жеткиликтүү изилдене элек маселелерден болуп эсептелет. Ошондой болсо да, кийинки мезгилдерде көбүрөөк көңүл бурулуп, атайын изилдөөлөр жүргүзүлө баштады¹.

Жогортодо саналган эмгектерде жана бул маселе жөнүндө орус окумуштууларынын эмгектеринде синтаксистик жол менен жасалган сөздөр, б. а. терминдер эркин айкалыштарга же туруктуу айкалыштарга жатары жөнүндө бирдиктүү пикир жок.

Кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, татаал терминдер сөздөрдүн эркин айкалыштарынын тобуна киргизилсе², кээ бирөөлөрү аларды сөздөрдүн туруктуу айкаштарынын тобуна киргизишет³. Биздин оюбузча, татаал терминдерди сөздөрдүн эркин айкаштарынын тобуна да жана туруктуу айкаштарынын тобуна да кошууга болбойт, алар бул экөөнүн орто жериндеги өзгөчө бир топ болушу мүмкүн. Анткени татаал терминдер өзүлөрүнүн кээ бир өзгөчөлүктөрү боюнча сөздөрдүн эркин ай-

¹ Г. Г. Сайфуллин. Устойчивые словосочетания в современном уйгурском языке. Л., 1953; С. Н. Мурадов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961; Ж. Шукуров. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр, Фрунзе, 1955; аны и. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө. Тр. ИЯЛ АН Кыргызской ССР, вып. 7. Фрунзе, 1956; Б. М. Юнусалиев. Кыргызская лексикология, часть I. Фрунзе, 1959; К. Дыйканов. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе, 1955; Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964; Н. Э. Гаджиева. Основные пути развития структуры тюркских языков. М., 1973 ж. б.

² С. И. Ожегов. О структуре фразеологии. — Лексикографический сборник, № 2. М., 1970, 51-бет; Б. А. Ларин. Очерки по фразеологии. Уч. зап. ЛГУ, 1956, 128, 218-беттер.

³ О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.

каштарына жакындаша, ал эми башка бир өзгөчөлүгү боюнча туруктуу айкаштарга жакындашат. Башкача айтканда, татаал терминдерде эркин жана туруктуу сөз айкаштарынын белгилери бар. Татаал терминдердин чыныгы терминдик касиетке ээ болушу үчүн алардын (бир нече сөздөн турса да) бир гана түшүнүктү билдириши, демек маани жагынан бир гана сөзгө эквивалент болушу алчу өзгөчөлүгү эске алынса, бул жагынан алар сөздөрдүн туруктуу айкаштарына жакындашат. Бирок татаал терминдерге, туруктуу фразеологиялык айкалыштардагыдай, сөздөрдүн өтмө, каймана мааниде колдонулушу мүнөздүү эмес. Бул жагынан алып караганда татаал терминдер эркин сөз айкаштарына жакындашат. Эркин сөз тизмектери төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

1) Эркин сөз тизмегиндеги жана татаал терминдердин составындагы ар бир сөз өтмө мааниде эмес, түз гана маанисинде колдонулат.

2) Эркин сөз тизмегиндеги жана татаал терминдердеги ар бир сөз өз алдынча лексикалык мааниге ээ. Мисалы, термин катары колдонулган *жай сүйлөм* деген сөз тизмегинин ар бир компоненти өзүнчө мааниге ээ: биринчи сөзү «жайынча, баяндама мүнөзүндө» деген гана маанини билдирсе, экинчи сөзү бүткөн айрым бир ойду билдирүүчү бир же бир нече сөздөрдүн тобунун атын билдирет. Бул сөздөр жалаң гана жогорку көрсөтүлгөн лексикалык маанилери менен чектелбестен, бир тизмекте колдонулган учурда белгилүү бир мааниге ээ болот: *жай сүйлөм* (суроолуу же илептүү сүйлөм эмес).

3) Эркин сөз тизмегиндеги сөздөрдүн ордун алмаштырып жиберүүдөн негизги ой бузулбайт. Ал эми татаал терминдерде болсо сөздөрдүн ордун алмаштырып жиберүү, же бир сөздүн ордуна башка сөздү колдонууга болбойт. Мындай учурларда керектүү, айтылуучу ой берилбей калат. Алардын терминдик белгилери да ушунда: *жай сүйлөм—сүйлөм жай, чакчыл түрмөк — түрмөк чакчыл ж. б.*

Кыргыз тилиндеги эркин сөз тизмектери түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана татаал формаларда болот¹, жөнөкөй сөз тизмеги толук маанилүү эки сөздөн турат да,

алар бири-бирине грамматикалык жактан көз каранды болот (бири багынуучу, экинчиси багындыруучу).

Кыргыз тилиндеги грамматикалык татаал терминдер негизинен төмөндөгүдөй принципте түзүлгөн: ар бир компонентти өзүлөрүнүн түз гана маанисинде колдонулат да, берилүүчү жаңы маани ушул компоненттердин жалпы биримдигинен келип чыгат: алардын бири аныктооч болуп, кандай? деген суроого жооп берсе, экинчиси аныкталуучусу болуп, эмне? деген суроого жооп берет. Башкача айтканда, грамматикалык татаал терминдер өз ара аныктоочтук мамиледе болушат: *үндүү тыбыш, бирөңчөй ээ, баш мүчө, сын атооч, кошмок сөз, шарттуу ыңгай, энчилүү ат ж. б.*

Ошентип, грамматикалык татаал терминдерди жасоо процесси лексикалык мааниге ээ болгон башка сөздөрдүн: бир тизмекке кошулуусу аркылуу жетишкен алардын семантикалык биримдиги жана лексикаланышы менен ишке ашырылат. Башкача айтканда, бир нече сөздөр биригип келип, өзүлөрүнүн түпкү маанилеринин негизинде семантикалык жаңы сөздөрдү — татаал терминдерди жаратышат. Бул жөнүндө С. Н. Мурадов мындай дейт: «Лексикализованные словосочетания возникают как устойчивое сочетание двух или более слов и в большинстве случаев выполняют функцию термина»¹:

Татаал терминдер төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

1) Татаал терминдердин (лексикалашкан сөз айкалыштарынын) түзүлүш моделдери структуралык жагынан өзгөрүүлөргө учурабаган эркин айкалыштардын моделдери менен бирдей: *жылуу суу — кош сөз.*

2) Татаал терминдер заттын, түшүнүктүн кандайдыр бир белгисин гана сүрөттөп көрсөтүүчү лексикалык татаал сөз болуп эсептелет: *үндүү тыбыш.* Мында тыбыштын үндүүлүк өзгөчөлүгү гана эске алынды да, анын созулар, созулбасы, кен, кууш ж. б. белгилери четтетилди.

3) Татаал терминдерге катышкан сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик мамиле негизинен ыкташуу байланышы аркылуу ишке ашырылат: *суроолуу сүйлөм.* Мында *суроолуу* аныктоочтун кызматын, *сүйлөм* аныкталгычтын кызматын аткарып турат. Кандай сүйлөм? — Суроолуу сүйлөм ж. б.

¹ А. Жапаров. Азыркы кыргыз тили жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, II бөлүк. Фрунзе, 1966. 22-бет.

¹ С. Н. Мурадов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, 98-бет.

Жалпысынан алганда, татаал терминдердин жасалыш жолун төмөндөгүдөй мүнөздөөгө болот: сөз тизмектеринин айкалыш модели лексикалык маани менен жабдылат да, ал айкаш бир гана синтаксистик байланыш менен чектелет: бул айкалыштын түпкү негизинде да эркин айкаштардагыдай эле грамматикалык мамилелер жатат (б. а. зат жана анын өзгөчөлүгү); компоненттердин маанилеринин бир мааниге биригиши, б. а. сөз айкашынын лексикализацияланышы. Мына ушул сөз айкаштарынын лексикализацияланышы өз кезегинде алардын компоненттеринин туруктуулугун шарттайт; ал эми компоненттердин туруктуулугу болсо берилүүчү ойго жетишүүдө грамматикалык бирдиктүүлүктү сактап турат.

Татаал терминдерди жасоо үчүн (даяр модель катары) сөздөрдүн синтаксистик байланыш каражаттарын колдонуунун масштабы терминология ишинде өзгөчө кийинки мезгилдерде айрыкча кеңейди¹. Сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы байланыштарды ишке ашыруучу каражаттардын татаал терминдерди жасоо процессинде да колдонулушу мунун белгилүү бир өзгөчөлүгү катарында эсептелет.

Синтаксистик ык менен жасалуучу терминдердин баары тең структурасы боюнча тилде мурунтан бери эле белгилүү болгон татаал сөздөрдүн тибинде жасалат да, бул өзгөчө ыкташуу байланышы менен ишке ашырылат: *чоң тамга, татаал ээ, баш мүчө, төл сөз, бөтөн сөз, туюк мамиле, ниет ыңгай, топ сан, жалпы ат, бирөңчөй ээ, жөнөкөй сөз, татаал сөз, кош сөз* ж. б. Мындай терминдердин эки компоненти тең уңгу сөздөрдөн туруп, грамматикалык жагынан бири-бирине көз каранды абалдагы сөз айкалыштары болуп саналат.

Бөтөн сөз деген терминдин ар бир сөзү өзүнчө конкреттүү мааниге ээ. Ал эми *бөтөн сөз* деген грамматикалык терминди алуу үчүн бул эки бөлөк сөздү эч өзгөртүүсүз жана жанаша айтуу менен аларга ички, логикалык биримдик, байланыш беребиз да, татаал термин жасайбыз. Мындай ыкма татаал терминдерди жасоодо өтө ыңгайлуу жана дурус болуп эсептелгендиктен, грамматикалык татаал терминдердин дээрлик көпчүлүгү ушул ык

менен жасалган: *бирөңчөй аныктооч, баш сүйлөм, татаал сүйлөм, толук сүйлөм, кемтик сүйлөм, жай сүйлөм, жоон үндүү, ичке үндүү, жумшак үнсүз, каткалаң үнсүз, зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, жөнөкөй этиш, татаал этиш, жардамчы этиш* ж. б. Мындай терминдердин татаал деп эсептелишинин себеби жалгыз гана алардын компоненттеринин санына гана байланыштуу болбостон, алардын конкреттүү маанилеринин негизинде жыйынтыктуу татаал бир түшүнүк бере алышына да байланыштуу болот.

Грамматикалык татаал терминдердин компоненттери да, башка татаал сөздөрдөй эле, бири-бирине лексикосемантикалык жана грамматикалык жактан көз каранды болушат: *үндүү тыбыш* (үнсүз тыбыш эмес), *зат атооч* (башка атоочтор эмес, сөзсүз ушул гана атооч), бири багындыруучу абалда аныкталгыч болсо, экинчиси багынуучу абалда аныктооч болот, башкача айтканда, бири-бири менен ажырагыс байланышат: *үндүү тыбыш*. Кандай тыбыш? Үндүү. Үндүү—аныктооч, тыбыш—аныкталгыч. Негизги компонентти (аныкталгычты) жандап, ага тактык киргизүүчү компонент — (аныктооч же түшүндүрүүчү компонент) аныкталгычтын алдынан кошуларын байкоого болот: *үндүү тыбыш, сын атооч, күчөтмө даража, келер чак* ж. б.

Анын үстүнө (синтаксистик ыкмада) түпкү маанисинде алынган сөз терминдик даражага өз алдынча эмес, ага керектүү түшүндүрмө сөздүн кошулушу менен гана жетише алат: *ат*—ысым, белгилүү бир түшүнүктүн сөз аркылуу берилиши, ага *атооч* деген сөз кошо айтылып *ат атооч* деген термин жасалган. Мындай татаал терминдер негизинен төмөндөгүдөй эки жол менен жасалат:

1) Татаал терминдердин негизги сөзү (аныкталуучу сөзү) азыркы кезде уңгу, мүчөгө ажырабай турган сөздөрдөн алынып, ага аныктооч болуп түшүүчү сөздүн кошо айтылышы менен, б. а. таза синтаксистик жол менен жасалат.

2) Негизги (биринчи) сөзү белгилүү бир мүчөнүн жардамы менен жасалып, ага керектүү түшүндүрмө сөз кошо айтылуу менен, б. а. морфолого-синтаксистик жол менен да жасалат.

Биринчи топтогу терминдерге төмөнкү татаал терминдерди киргизүүгө болот: *татаал* — члененишкен, чырмалышкан, составы ар түрдүү, бир канча бөлүктөрдөн тур-

¹ Б. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке... 188-бет.

ган, кыйын, татаал, оор деген маанилерди билдирген сөз: татаал ашуу, татаал иш ж. б.

Бул сөздүн жогорудагыдай маанисине негизделип *сүйлөм* деген сөздүн кошо айтылышы менен, эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган сүйлөмдүн атын билдирген термин жасалган: *татаал сүйлөм*. Башта бул сүйлөм *кошмо сүйлөм* деп алынып келген¹ (кошмо—бирриккен, аралашкан, тутумдашкан). Бул термин (кошмо сүйлөм) кээ бир эмгектерде азыр да колдонулуп кел жатат.

илик деген сөз тууган, жек-жаат, дайын, кабар деген маанилерди билдирет: Алыс жолго чыккан жолоочулар кеч кирерде *илик* кубалап конору эзелки салт (Т. Сыдыкбеков). Айтор, ошолордун бир илик-жармасы (К. Жантөшев). Ушул маанисине негизделип, *жөндөм* деген сөздүн кошулушу менен бир нерсенин кимге, эмнеге таандык же тиешелүү экендигин билдирүүчү термин жасалган: *илик жөндөм*;

жалаң—чылк, өңчөй, ылгай деген маанидеги сөз: *Жалаң* кыздар келди («Советтик Кыргызстан» газетасынан); мындан тышкары жалгыз, кошумчасыз, башка эчтемеси жок деген маанини да билдирет: *Жалаң* чайга карап калганда эмне күн болот? («Ала-Тоо» журналынан).

Жогорку маанилердин ичинен экинчи маанисине негизделип жана ага *сүйлөм* деген сөз кошулуп, *жалаң* гана баш мүчөлөрдөн турган сүйлөмдүн атын билдирүүчү термин жасалган: *жалаң сүйлөм*;

буйрук—бир ишти аткаруу үчүн бирөө тарабынан берилүүчү талшырма, приказ деген маанини билдирүүчү сөз: Чондордун *буйругу* ошондой болгон, кулундарым (А. Токомбаев). Сөздүн бул маанисине карай ага *этиш* деген сөздүн кошулушу менен кыймыл-аракеттин жогорудагыдай жол менен (ыктыяры менен эмес, буйрук аркылуу) ишке ашырылышын билдирүүчү термин жасалган: *буйрук этиш*;

учур—убакыт, кырдаал, кез деген маанини жана белгилүү бир мезгил аралыгы, маал деген маанини да билдирүүчү сөз: Ар нерсе өз *учурунда* кызык (эл оозунан), ...айыл-айылда аш-той болуп жаткан *учур* эле (Т. Сыдыкбеков).

¹ Кыргыз тилинин синтаксис. Фрунзе, 1936.

Бул сөздүн маанисине жараша жана «чак» деген мезгилди билдирүүчү сөз менен бирдикте кыймыл аракеттин болуп жаткан мезгилин, убактысын билдирүүчү термин жасалган: *учур чак*;

даража—бир нерсенин чени, өлчөмү, деңгели деген маанини билдирүүчү сөз: Борбордук *даражага* гана эмес, асманга көтөрүлгөндөй кылып... сайрап берген (К. Жантөшев).

Ушул мааниге негизделип жана ага *салыштырма*, *күчөтмө* деген компоненттердин кошулушу аркылуу заттын сын-сыпатынын деңгелин, ченин билдирүүчү термин жасалган: *салыштырма даража*, *күчөтмө даража*;

сын—нерсенин, иштин сапаты, аларга берилген баа, сапат сыяктуу маанилерди билдирүүчү сөз: *сындаа*, *сынга алуу*. Буга *атооч* деген сөздүн кошулушу менен заттын сынын, сыпатын, чыккан тегин, эмнеден жасалгандыгын ж. б. билдирүүчү сөз түркүмүнүн аты жасалган: *сын атооч*;

сан—1) эсеп ишин жүргүзүүгө, нерсенин эсебин, канча экендигин көрсөтүүгө колдонулуучу түшүнүктүн аты; 2) газета, журналдардын улам чыгып тура турган белгилүү кезеги, номерлери. Бул сөздүн биринчи маанисине негизделип жана ага *атооч* деген сөз кошо айтылып, заттын санын, претин же сандык түшүнүктүн атын билдирүүчү сөз жасалган: *сан атооч*;

илеп—ооздон чыккан жел, эпкин же ысык, сууктун илеби деген маанилерди билдирүүчү сөз: оозунан *илеп* чыга электе үзүлүп түшүп... жаман үйрөткөн (Ш. Садыбакасов). Ушул компонентке *белги* деген компоненттин кошулушу менен илептүү сүйлөмдөрдүн аягына коюлуучу тыныш белгисинин атын билдирүүчү термин жасалган: *илеп белгиси*;

жумшак—катуу эмес, назик, борпоң, бош деген маани берет: Өзгөчө «дагы ичсеңиз» деген сөз *жумшак*, жылуу чыкты (Н. Байтемиров). Бул сөздүн ушул маанисине карай ага *үнсүз* деген сөз кошулуп айтылганда, анча-мынча шоокумдун катышы менен жасалган үнсүздөрдүн атын билдирген термин жасалган: *жумшак үнсүз*;

каткалаң—катып калган, катуу деген маанилерди билдирүүчү сөз: Топурак катмары цементтей *каткалаң* болду («Айыл чарба» журналынан). Ушул маанисине негизделип жана ага *үнсүз* деген сөз кошулуп шыбыштын

жардамы менен жасалуучу тыбыштардын термини жасалган: *каткалаң үнсүздөр*;

кош—эки, түгөйлүү, жуп, эки даана деген маанилерди билдирүүчү сөз: коркконго *кош* көрүнөт (макал).

Жогорку маанисине карап, бул сөздөн жупталып айтылган татаал сөздүн атын билдирүүчү термин жасалган: *кош сөз* ж. б.

Экинчи топтогу терминдерди жасоодо морфологиялык жана синтаксистик жолдун экөө тең катышат: негизги сөзү морфологиялык жол менен жасалат да, керектүү башка сөздүн кошо айтылышы менен татаал термин жасалат.

Грамматикалык татаал терминдердин негизги компоненттерин жасоодо ошол тандалып алынган сөздүн лексикалык түпкү мааниси менен жалгануучу мүчөлөр чечүүчү ролго ээ болот:

-луу—атооч сөздөргө жалганып, алардан бир нерсеге ээликти, бир нерсенин бар экендигин билдирүүчү сөздөрдү жасоочу мүчө: балалуу, таштуу, суулуу ж. б.

-луу мүчөсү байыркы түрк тилдериндеги -лыг мүчөлөрүнөн келип чыккан: кыргызча *оорулуу*, байыркы түрк тилдеринде *агрыглыг* түрүндө кездешет¹. -лыг мүчөсүнүн составындагы -ыг кыргыз тилинде созулмага айланып кеткен, бирок түшүндүргөн мааниси ошол бойдон сакталган. Байыркы түрк тилдериндеги -ыг формасынын созулмага айланып кетишин *ачуу* ж. б. сөздөрдөн да көрүүгө болот (байыркы түрк тилдеринде бул сөздөр *ачыг* формасында кездешет²).

Бул мүчөнүн жардамы менен жана кошумча сөз кошулуп, негизги сөздүн түпкү маанилерине ылайык *сууроолуу сүйлөм*, *илептүү сүйлөм*, *басымдуу муун*, *түгөйлүү үнсүз*, *энчилүү ат*, *элестүү сөз*, *жактуу сүйлөм* ж. б. терминдер жасалган.

-сыз атооч сөздөргө уланып, алардан ошол сөз болуп жаткан нерсенин жоктугун билдирүүчү сөздөрдү жасоочу мүчө: баласыз, үйсүз ж. б. Бул мүчөнүн жана кошумча сөздүн кошо айтылышы менен негизги сөздүн маанисине ылайык *үнсүз тыбыш*, *эринсиз үндүү*, *басымсыз муун*, *өнүмсүз мүчө*, *жаксыз сүйлөм*, *ээсиз сүйлөм* ж. б. терминдер жасалган;

-лык¹ мүчөсү жана керектүү кошумча сөздүн бирге айтылышы менен негизги сөздүн маанисине ылайык *таандык мүчө*, *ирээттик сан атооч*, *эсептик сан атооч*, *заттык маани*, *өздүк мамиле*, *кемтик сүйлөм* ж. б. терминдер жасалган.

-ыңкы—заттагы болгон кандайдыр бир белгинин, касиеттин жетишсизирээктигин, басаңдатылгандыгын же төмөндөтүлгөндүгүн билдирүүчү сөздөрдү жасоочу өнүмсүз мүчө. Мунун жардамы менен жана кошумча башка сөз кошулуп айтылып, негизги сөздөрдүн маанисине ылайык *багыныңкы сүйлөм* деген термин жасалган.

-гыч—этиш сөздөрдөн алардын кыймыл-аракетине байланыштуу эмгек куралдарынын аттарын жасоочу мүчө: сүзгүч, бышкыч, сүрткүч, ачкыч ж. б.²

Булардан башка бул мүчөнүн жардамы менен белгилүү бир нерсеге шыктуулукту, көңүлдүүлүктү, жөндөмдүүлүктү ж. б. маанисин билдирүүчү сөздөр да жасалат: ийилгич, чоюлгуч, көбүргүч ж. б. Ушул мүчөнүн жардамы менен негизги сөз катары тандалып алынган сөздөрдүн лексикалык түпкү маанилерине ылайык кошумча керектүү сөздүн (терминдин) кошо айтылышы менен төмөнкү терминдер жасалган: *тактагыч бөлүкчө*, *чектегич бөлүкчө*, *бышыктагыч бөлүкчө*, *аныктагыч бөлүкчө*, *күчөткүч бөлүкчө*, *таңгыч бөлүкчө*, *ырастагыч бөлүкчө* ж. б.

-ма—этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу зат атооч сөздөрдү жасоочу мүчө; басма, чалма, сормо ж. б.

-ма мүчөсү сөз жасоо системасындагы байыркы мүчөлөрдөн болуп эсептелет³, анткени бир топ сөздөрдүн составында -ма мүчөсү сөз менен ажырагыс болуп кеткен, эгер мүчөнү сөздөн ажыратып алсак, ал сөздүн өз алдынча мааниси ачык сезилбей калган учурлар да кездешет. Мисалы, карма, тасма, күрмө, эрме (эрме чөл) ж. б. сөздөрдөгү кар-, тас-, күр-, эр- деген өлүү унгулар өз алдынча мааниге ээ эмес.

-ма мүчөсүнүн жана кошумча аныктагыч сөздүн жардамы менен тандалып алынган биринчи сөздөрдүн түпкү

¹ Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966, 53-бет.

² Древнетюркский словарь, 22-бет.

¹ Бул мүчө жөнүндө толук маалыматты 57-беттен караңыз.

² Б. О. Орузбаева. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер..., 43-бет.

³ Ошпидо, 33-бет.

лексикалык маанилерине ылайык сыйлыгышма мүчө жөндөмө мүчө, оошмо мүчө, түшүндүрмө мүчө, жайылма мүчө, жарылма үнсүз, дирилдеме үнсүз, созулма үндүү, өтмө этиш, атама сүйлөм, каратма сөз ж. б. терминдер жасалган;

-ар—мааниси боюнча зат атооч жана сын атооч маанисиндеги сөздөрдү жасоочу мүчө. Бул мүчө чыгыш жагынан байыркы учур чактык -ыр мүчөсү менен тектеш, ал эми -ыр деген мүчө болсо өз кезегинде -гыр//кыр менен тектеш¹. Ушул мүчөнүн жана керектүү дагы башка сөздүн жардамы менен негизги сөздүн маанисине ылайык келер чак деген термин жасалган.

-ынды—этиш сөздөргө жалганып, алардан көбүнчө кыймыл-аракеттин жыйынтыгына байланыштуу мааниге ээ болгон сөздөрдү жасоочу мүчө: чабынды, уранды, куранды² ж. б. Бул мүчө -ын жана -ды морфемаларынан турат: -ын — этиш сөздөргө уланып, алардын өздүк маанисин жасоочу мүчө: жуун, сүйүн; -ын мүчөсү булардан башка атооч сөздөрдү да жасоого катышат: эгин, үркүн ж. б. -ды мүчөсү өз алдынча этиш сөздөргө уланып, атоочтук маанидеги сөздөрдү да жасайт: ийди (куралдын аты), кыйды ж. б. Ушул татаал мүчөнүн жана термин жасоо үчүн керектүү болгон сөздүн катышы менен негизги сөздөрдүн маанилерине ылайык киринди сөз, туунду этиш, тууранды сөз, уланды мүчө, куранды мүчө (булар азыр колдонулбайт) ж. б. терминдер жасалган;

-бас—атоочтуктун арсар келер чактык формасынын тескери түрү: барбас, келбес, өтпөс, сезбес ж. б. Көпчүлүк түрк тилдеринде (казак, өзбек, алтай ж. б.) арсар келер чактык форма -бас сакталса, кээ бир тилдерде (карачай-балкар, түрк) -маз-мез болуп өзгөрөт³. Ал эми түркмөн, азербайжан тилдеринде бул мүчөнүн алгачкы формасы деп эсептелинген -мар сакталган. Мисалы, түркмөн тилинде яз + мар + ын, яз + мар + сын, гел + мер + ин, гел + мер + син ж. б. болуп берилет⁴ (кыргызча жаз +

бас + мын, кел + бес + мин). Ушул мүчөнүн жана керектүү сөздүн кошулуп айтылышы менен негизги сөздүн түпкү маанисине ылайык созулбас үндүү, ээрчибес мүчө, багындырбас байламта, өтпөс этиш ж. б. терминдер жасалган.

-чы мүчөсү байыркы убактагы -чи(н) мүчөсүнүн кыскарган түрү болуп эсептелет. Алгачкы -чи(н) түрүндө бул мүчө азыркы монгол тилинде жогорудагыдай эле маанисин билдирет: ажилчи(н) — жумушчу (рабочий), жинчи(н)—арабачы (возчик)¹ ж. б. Ал эми -чи(н) формасы монгол тилинде профессияга байланыштуу маанисин билдирет². Кээ бир сөздөрдүн составындагы-чы мүчөсүнүн сөз менен ажырагыс болуп биригип кетишин (эгер ал сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратсак, тилдин азыркы абалында анын мааниси ачылбайт) бул мүчөнүн байыркылардан³ экенине далил болот: топчу, камчы ж. б.

Кызмат деген сөзгө -чы мүчөсүнүн жана сөз деген кошумча компоненттин бирге айтылышы менен кызмат деген сөздүн маанисине ылайык кызматчы сөз деген термин жасалган.

Булар менен бирге термин катары кирген сөздөрдүн айрым бирөөлөрү тийиштүү даражада талалка жооп бере албай калгандыгын да белгилеп кетүүгө болот. Мисалы, алгачкы кездерде окуу китептерине кирген ашыркы өткөн чак, деңдароо үнсүз, чет сөз, жат сөз, жолбун үнсүздөр, кожогой үндүү, кербез үндүү деген сыяктуу толуп жаткан терминдер азыркы кезде колдонулбай калды. Бул терминдер деле жогорудагыдай жол менен жасалса да, талалка жооп бере алышкан жок: аныкталгычтарынын түпкү маанилери менен терминдик маанисин дал келбегендигинен алар башка сөздөр менен алмаштырылды. Мисалы, ашыркы деген сөз алыскы, бөтөн, бөлөк, жат деген маанилерди билдирет:

Ал күнү биз жок элек, ашыркы айылга тойго кеткенбиз. (Т. Сыдыкбеков). Мына ушул маанисине негизделип, кыймыл-аракеттин бир топ убакыт мурун болуп өткөндүгүн билдирүүчү термин жасалган: ашыркы өт-

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. 399—400-беттер; К. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 148-бет.

² Б. О. Орузбаева. Словообразование в киргизском языке. 160-бет.

³ С. Кудайбергенов. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. Фрунзе. 1957. 55-бет.

⁴ Грамматика туркменского языка. Под ред. Н. А. Баскакова. Ашхабад. 1970. 281-бет.

¹ Грамматика туркменского языка. Под ред. Н. А. Баскакова... 281-бет.

² Б. Х. Тодаева. Грамматика современного монгольского языка. М., 1951, 53-бет.

³ С. Кудайбергенов. Материалы о киргизо-монгольских лексико-грамматических параллелях. Изв. АН Киргизской ССР, серия общественных наук, т. 6, вып. 1. Фрунзе, 1964, 41—46-беттер.

кеңитти. Көп улуттуу совет элинин араларындагы болгон жемништүү таасир эне тилибиздин да баюу булактарынан болуп калды: «Элдердин бир туугандык достугунун жана өз ара ишеничинин шарттарында улуттук тилдер тең укуктуулуктун жана бирин-бири байытуунун негизинде өнүгөт»¹. Бул келтирилген пикирди кыргыз тили менен башка боордош элдердин тилинин, анын ичинде, өзгөчө улуу орус тилинин ортосундагы болгон достук мамиле, карым-катыштардын негизинде кыргыз терминологиясынын өнүгүшү эле далилдеп турат.

Өткөн кылымдын экинчи жарымында кыргыз эли өнүктүрүлүшү менен Россиянын составына кирип, өз тагдырын улуу орус элинин тагдыры менен түбөлүккө бириктирди. «Орус падышачылыгынын колонизатордук саясатынын жаман жактарына карабастан, Кыргызстандын Россиянын составына кириши ал үчүн прогрессивдүү көрүнүш болду. Коомдук өнүгүүнүн закондуулугунун көз карашы жагынан алганда да бул кошулуу алга карай чоң жылыш болгон»². Бул биригүүгө байланыштуу кыргыз элинин турмушунда болуп жаткан ар кандай жаңылыктар, өзгөрүштөр өздөрү менен кошо тилге да ар кандай жаңы сөздөрдү кошту. Кыргыз тилинин башка тилдердин эсебинен байышы зордоо жолу менен эмес, адамдардын өз ара катнашуу процессиндеги зарылчылыктарга байланыштуу болду. В. И. Ленин бул тууралуу мындай дейт: «Биз бир гана нерсени, мажбурлоонун элементин каалабайбыз. Улуу жана куч-кубаттуу орус тилин кимдир бирөө таяк алдында үйрөнүүгө тийиштүү болушуна ал тилдин муктаждыгы жок деп ойлойбуз. Кимде ким өзүнүн турмушунун жана ишинин шарттары боюнча орус тилин билүүгө муктаж болсо, ал таяксыз эле үйрөнүп алат»³.

Кыргыз жана орус элдеринин интернационалдык духта чыңалган бир туугандык, достук мамилелеринин негизинде кыргыз эли эч кандай зордуксуз эле өз эрки менен орус тилин үйрөнүүгө умтулуп, анын бай лексикасынан ийгиликтүү пайдаланып жаткандыгы В. И. Ленин

дин жогоруда көрөгөчтүк менен айтканына бирден бир далил болот.

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип, тилдин лексикалык байлыгын түзөрү белгилүү. Коомдун өсүп-өнүгүшүнүн жана башка тилдер менен болгон карым-катнашынын натыйжасында тилдин лексикасы жаңы сөздөр менен, башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөр менен тынымсыз байып турат. Бир тилдин башка тилдерден сөз өздөштүрүп алуу процесси анын лексикасынын байышындагы маанилүү булак болуп эсептелет. Мындай кубулуш экономикалык жана маданий байланыштардан келип чыгат. Тил, анын ичинде лексика, дайыма өсүп-өнүгүү процессинде болуп турат. Бир тилден экинчи бир тилге сөз өздөштүрүү процесси эч качан бир жактуу болбойт. Экономика жагынан бай, маданияты жагынан өскөн улуттун тили өзү менен коңшулаш тилдерге таасирин тийгизип, ал тилдин лексикасынын байышына булак болсо, ошол бай тилдин өзү да өзүндө жок, жаңы өздөштүрүп жаткан нерселерди, түшүнүктөрдү атоодо башка элдин лексикалык байлыгынан пайдаланып турат. Алсак, улуу орус тили түрк тилдерине таасирин тийгизип, аларды сөздөр, туюнтмалар менен байытуу менен бирге, коомдук катнаштын натыйжасында зарыл болгон бир топ түшүнүктөрдү өзүнө кабыл алуу менен аларды атоодо түрк тилдеринен пайдалангандыгы белгилүү¹.

Ар бир тилдин өсүшү ошол тилди жараткан жана колдонгон элдин маданиятына, коомдук өнүгүү даражасына байланыштуу болору шексиз. Элдин маданияты, техникасы, коомдук түзүлүшү канчалык даражада өсүп-өнүккөн болсо, анын тили да ошончолук бай жана өнүккөн болот. Кыргыз тилине башка тилдерден сөздөр (терминдер), бир жагынан ошол тилдер менен болгон жакын катнашуунун, аралашуунун натыйжасында кабыл алына, экинчи жагынан, ошол өзү катышып, аралашып турган тил аркылуу жайгашкан территориясы жагынан

¹ Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын программасы. Фрунзе, 1961, 123-бет.

² Кыргызстандын тарыхы, 1-т. Фрунзе, 1958, 315-бет.

³ Кара: В. И. Ленин. Чыгармалар. 20-т., кыргызча биринчи басылышы. Кыргызстан мамлекеттик басмасы, 1956, 65-бет.

¹ Н. М. Шакирова. О некоторых тюркских заимствованиях в русском языке. Науч. тр. Ташкентского гос. ун-та (филол. науки), кн. 26, вып. 268. Ташкент, 1964, 174-бет; А. Кушлунга. Среднеазиатская лексика в русском языке. Автореф. кан. дисс. Дюшанбе, 1964; Г. И. Коротенко. Киргизские слова в говоре русских старожилов Северного Прииссыкулья. Уч. зап. КЖПИ (серия филол. наук), вып. 7. Фрунзе, 1963; Э. С. Шеломенцова. Тюркизмы в русском языке жителей Киргизии. Автореф. кан. дисс. Ташкент, 1971.

алыс турган элдерден да сөз өздөштүрүп алат. Мисалы кыргыз тили өзүнө коңшулаш өзбек, казак, татар жана орус тилдери менен дайыма карым-катнашта болуп тургандыктан, бул тилдерден өзүнө керектүү ондогон жүзөгөн сөздөрдү сиңирип алды. Ал эми латин, грек, немец, француз, англис ж. б. тилдерден көп сандаган сөздөр (өзгөчө терминдер) орус тили аркылуу кабыл алынды. Мына ошентип, кээ бир тилдер башка тилди байытып, өнүктүрүү ишинде булак катарында роль ойносошол эле учурда эки башка тилдин ортосунда болуучу карым-катнашка себеп болуп, байланыштыргыч ролду ойнойт. Орус тилинин жогорудагыдай ролу кыргыз тилинин өнүгүш процессинин бардык этабына мүнөздүү көрүнүш болуп калды.

Улуу Октябрь революциясына чейин эле кыргыз эли өзүнө коңшулаш элдер менен карым-катнашта болуп келген. Бул карым-катнаштар, негизинен, соода ишине жана башка тиричилик мамилелерине байланыштуу болгондуктан, алгачкы кездерде кабыл алынган сөздөрдү басымдуу көпчүлүгү тиричилик иштерин тейлей турган сөздөр экендиги байкалат. Ал эми илимге, техникага жана маданий турмушка байланыштуу болгон терминдер ошол кездеги шартка жараша керек кылынабагандыктан, кабыл да алынган эмес.

Улуу Октябрь революциясынан кийинки жаңы экономикалык шарт кыргыз тилиндеги терминология ишинин дүркүрөп өсүшүнө алып келди. Маселен, кыргыз эли башынан өткөрүп жаткан өнөр жай, айыл чарбасы, маданий чарбачылыгы, илимий-техникалык ж. б. боюнча болгон өсүш, буларга карай болгон жаңы багыт өзүлөрү менен бирге жаңы терминдердин жаралышына себепчи болушту. Грамматикалык терминдер биздин элде мектепте ачылып, окуу китептери түзүлүп, басма сөздүн пайдаланылуусу менен катар ишке ашырылды. Элдин жалпы сабатсыздыгын жоюу жана мектеп жашындагы балдарды окутуу үчүн кыргыз тилиндеги окуу китептерин иштеп чыгуу үчүн терминологиялык иштердин кошо жүргүзүлүшү талап кылынган. Окуу китептеринин авторлору кыргыз тилинде китеп түзүү традициясынын болбогондугуна байланыштуу алгачкы кездерде мындай иште азыр-көптүр тажрыйбасы болуп калган коңшулаш казак, өзбек, татар тилдериндеги китептерден, алардын китеп

теп түзүү принциптеринен пайдалангандыгы мурунку главада айтылды.

Кыргыз тилинде алгачкы окуу китептерин түзүү жана ага керектүү терминдерди иштеп чыгуу ишинде өзгөчө казак тилинин таасирин баса көрсөтүүгө болот. Анткени кыргыздын туңгуч авторлорунун өздөрү да казак тилиндеги окуу китептеринен окушкан. Мына ушул жагдайды жана тилдик (грамматикалык) түзүлүш боюнча бул тилдердин башка тилдерге караганда жакын экендигин эскергенде, алардын (кыргыз авторлорунун) китеп жана термин түзүү иштеринде казак тилине кайрылышынын өзү да бекеринен эмес экендигин белгилөөгө болот. Мисалы, «Жазуу жолунда саамалык» аттуу кыргыз тили боюнча туңгуч китеп казак тилиндеги китептин системасына салынып түзүлүп чыккан¹. Мына ушунун натыйжасында «Саамалыкта» казак тилиндеги китептин түзүлүш принциптери² сакталып, ошол тилдеги кээ бир терминдер да колдонулган³: *дывыс* (кыргызча *тыбыш*), *дауысты дывыс* (кыргызча *үндүү тыбыш*), *дауыссыз дывыс* (кыргызча *үнсүз тыбыш*), *косымша* (кыргызча *кошумча*, азыр *мүчө*) ж. б.

Кыргыз тилинде алгачкы кездерден бери эле колдонулуп келе жаткан терминдердин көпчүлүгү казак тилиндеги терминдердин үлгүсүнө салынып же ошол терминдерди өзгөртүүсүз колдонуу аркылуу түзүлгөнүндө далил боло алчу фактылар катарында төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: *есим*⁴ (*ысым*; ат деген сөздөн алынган, азыр *атооч*), *септеу*⁵ (*септөө*—ондоо, жөнгө салуу, претке салуу деген сөздөн алынган, кыргызча *септик*⁶, азыр *жөндөмө*), *косымша*⁷ (кыргызча *кошумча*⁸, азыр *мүчө*), *жалгау*⁹ (кыргызча *жалгоо*¹⁰, азыр *мүчө*); *үстеу*¹¹ (кыр-

¹ КМА, ф. 647, оп. 1, д. 65, 23-бет.

² Ш. Сарбаев [ж. б.]. Улкендер ушин алиппе. Ташкент, 1921.

³ Жазуу жолунда саамалык. М., 1925.

⁴ Ш. Сарбаев [ж. б.]. Ошондо.

⁵ Ш. Сарбаев [ж. б.]. Ошондо; Басым улы Кажым. Жаңы арип мен жаңа емле және дыбыстарымыздын жиктери. Алматы, 1932.

⁶ «Жаңы маданият жолунда». Фрунзе, 1929, № 16, 17.

⁷ Ш. Сарбаев. Улкендер ушин алиппе; Бекулы Калык. Сават. Улкендер ушин сават ашкыш. Самарканд—Ташкент, 1930.

⁸ Жазуу жолунда саамалык. М., 1925.

⁹ Ш. Сарбаев [ж. б.]. Ошондо; Басым улы Кажым. Ошондо.

¹⁰ Жаңы маданият жолунда, 1929, № 16—17.

¹¹ Ш. Сарбаев [ж. б.]. Улкендер ушин алиппе. Ташкент, 1921; Бекулы Калык. Сават. Самарканд—Ташкент, 1930.

гызча үстөө¹ азыр мүчө), рай² (кыргызча ырай³, азыр ыңгай), кысаң дыбыстар⁴ (кыргызча кысык үндүү⁵, азыр кууш үндүү) ж. б. көп терминдерди көрсөтүүгө болот.

Татар тилинен: йардамлек сүз (жардамчы сөз), ачык лагыч сүз (аныктооч сөз), бэйлек сүз (байламта сөз) сузылмалар (созулмалар), бир ничэ иеле, бир ничэ хә бәрле жүмлэләр (бир нече ээлүү, бир нече баяндоочтуу сүйлөмдөр)⁶.

Өзбек тилинен: толук гап (толук сүйлөм), өтүнүч фьел (өтүнүч этиш), шарт фьел (шарт этиш), өткөн зама фьел (өткөн чак этиш), өксүк гап (өксүк сүйлөм), санака сан (эсептик сан), чама сан (чамалама сан), кошмо гап (кошмо сүйлөм) ж. б. сыяктуу көп сандаган терминдерди учуратууга болот⁷.

Алгачкы учурларда мектеп грамматикаларын түзүүннннде кыргыз авторлору гана эмес, башка тектеш тилдердеги грамматикалардын авторлору да бири-биринен пайдалангандыктан, китептердин түзүлүш системасы; терминологиясы, көнүгүү үчүн берилген тексттер, аларга тиешелүү сүрөттөр, кала берсе китептин аттарына чейин окшош болуп кеткен: казакча «Колхоз алиппеси» (Т. Имашев. Алматы, 1931); кыргызча «Кичинекей колхозчу» (Наматов, Фрунзе, 1931); «Сабаттуу колхозчу» (Наматов, Фрунзе, 1932); казакча «Сауат» (А. Бекков. Самарканд, 1930); өзбекче «Өзбек тили дарслиги» (Рамазан [ж. б.]. Самарканд—Ташкент, 1929); татарча «Татар теле дәрслеге» (Бадигов [ж. б.], Казан, 1931); «Өзбекче тил сабаклары». Ташкент—Самарканд, 1929; кыргызча «Тил сабагы» (Фрунзе, 1928) ж. б.

¹ «Жаңы маданият жолунда», Фрунзе, 1928.

² Ш. Сарбаев [ж. б.]. Ошондо.

³ Жаңы маданият жолунда. 1929, №№ 16—17; Б. М. Юнусалиев. Кыргыз тилин окутуунун кээ бир маселелери. «Мугалимдерге жардам», 1951, № 6 (шарттуу ырай, арсар ырай, адет ырай, милдет ырай, тилек ырай ж. б. терминдерди сунуш кылган).

⁴ Басым улы Кажым. Жаңа арин мен жаңа емле және дыбыстарымызнын жиктери. Алматы, 1932.

⁵ К. Бакеев. Эне тил китеби. Фрунзе, 1934.

⁶ Х. Бадигов. Татар теле грамматикасы дәрслеге. Казан, 1931.

⁷ Ш. Зунун. Тил кандалари. Чоңдор үчүн, 2-басылышы. Самарканд—Ташкент, 1929; Фитрат. Өзбек тили кандалари. Самарканд—Ташкент, 1930; Өзбекче тил сабаклары. Ташкент—Самарканд, 1929.

Кыргыз тилинин улам тереңдетилип изилденишинде жана буга байланыштуу жаңы түшүнүктөрдү туюнтууда коңшулаш түрк тилдеринен пайдалануу жетишсиз болуп калды. Мына ошондуктан «... СССРдин бардык элдеринин улуттар аралык байланышуусунун жана кызматташуусунун жалпы тили болуп калган»¹ улуу орус тилине кайрылып, алардын китеп түзүү системасы, тилдик фактылардын илимий изилдениши жана терминологиясы ийгиликтүү пайдаланыла баштады. Орус тилинен термин кабыл алуунун темпи, көлөмү, ыкмалары башка түрк тилдеринен кабыл алынган сөздөргө караганда кескин айырмаланып турат: орус тилинен кабыл алынган сөздөр жаңы сөз жасоого база болду, алардын моделине салынып төл сөздөрдөн жаңы функциядагы сөздөр да жасалууда. Орус тилинен сөз өздөштүрүп алуу кыргыз тилинин (жана башка улуттук тилдердин да) өнүгүш процессиндеги негизги факторлордон болуп калды.

Башка тилден сөз өздөштүрүп алуу, биринчиден, белгилүү бир тилде сүйлөгөн элдин илимий жана маданий жактан өсүшүнүн деңгелин билдирсе, экинчиден, ошол кабыл алып жаткан элдин тарыхында кандай элдер менен карым-катнашта болгондугун айгинелейт. Элдин маданий жана илимий деңгели көтөрүлгөн сайын анын жаңы туюнтмаларга, сөздөргө болгон зарылчылыгы жогорулап, көбөйүп турат.

Кыргыз элинин илимий, техникалык жана маданий деңгелинин күн санап дүркүрөп өсүшүнө байланыштуу пайда болуп жаткан ондогон жаңы туюнтмаларды атоо жана ошол атоолорду өзүнө сиңирүүннннде, лексиканын байышында орус тили бирден бир булак болуп калды. Мына ушулардын бардыгы «... кабыл алуучу тилдин улам жаңы туюнтмалар менен байышына жана өзүнүн сөз жасоо ыкмаларынын дагы жаңы ыкмалар менен толукталышына алып келет»². Мындай ыкмаларга калькалоо, которуп алуу жана өзгөртүүсүз кабыл алуу ыкмаларын атоого болот.

а) Калькалоо жолу менен жасалган терминдер. Бул

¹ Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын программасы. Фрунзе, 1961, 124-бет.

² Л. Н. Ефремов. Сущность лексического заимствования и основные признаки заимствованных слов: Автореф. кан. дисс. Алмата, 1959.

Башка тилден сөздү кабыл алуунун өзгөчө бир жолу кабыл алынуучу сөздүн структурасындай кылып эне тилдин өз материкаларына пайдаланып жаңы сөз түзүүсүндө билдирет¹.

Калькалардын пайда болушу негизги эки факторго байланыштуу: биринчиси — сөздүн материалдык формасы, б. а. эне тилдин ички байлыгынын эсебинен пайда болушу; экинчиси — анын пайда болушуна эң негизги фактор — башка тилдин семантикалык, структуралык түзүлүшүнүн таасыра. Кальканын жаралышына башка тилдеги сөздөрдүн мааниси, алардын түзүлүшү себеби болгону менен, пайдаланылган материал эне тилдин болот, калька аркылуу жасалган сөздөр да эне тилдеги сөз жасоонун негизги ыкмаларына баш иет. Башка айтканда, профессор А. А. Реформатский көрсөткөндөй калькалоодо терминдин структурасы гана (б. а. түзүлүшү гана) өздөштүрүлөт да, элементтери болсо эне тилден алынат. Калькалар өзүлөрүнүн тыбыштык жана лексикалык материалдары жагынан төл сөздөрдөн айырмасы жок болгону менен, чыгышы, жасалышы ыгы боюнча алып караганда башка тилден кабыл алынган сөздөр жабындашат².

Калькалоо жолу сөздү которуп алуу ыкмасы менен бирдей, окшош эмес. Булар өздөрүнүн сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнүн ар түрдүүлүгү менен айырмаланышат. Калькалоодо бул мүмкүнчүлүк чектелген болсо, которуп алууда кеңири болот. Себеби калька процессинде дайыма эле калькалануучу сөздүн түзүлүшүнө, маанисинин түшмө-туш келген сөздөр которуп алуу ыкмасына караганда аз болот жана бул процесс (калькалоо) дайыма эле ийгиликтүү боло бербейт. Ал эми которуп алууда которулучу сөздү баяндоо жолу менен да (описательный перевод) которуп алып, жаңы термин жасоого болот. Калькалоодо буга жол берилбейт.

Калькалоодо башка тилдеги сөздүн түпкү мааниси жана морфологиялык бардык көрсөткүчтөрү сөзмө сөз которулат, мындагы пайдаланылган тилдин каражаттары эне тилдики болгону менен, анын жасалуу модели, түзүлүшү, мааниси башка тилге тиешелүү болот. Мисалы, орус тилиндеги *частица* деген термин *часть* жана кичирейтүүнү билдирүүчү *-ца* деген мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган, бир нерсенин кичине бөлүгү, бөлүкчөсү дегенди билдирет. Бул термин кыргыз тилине ушундай эле жол менен бөлүк деген сөзгө *-ча* мүчөсүнүн кошулушу аркылуу (*бөлүкчө*) берилет. Бул калькада сөздөрдүн составдык элементтеринин орду алмашылган жок, орус тилиндеги сөзгө мааниси, түзүлүшү жагынан дал келди да, ошол эле терминдин ордуна колдонулуп калды.

Терминдерди калькалоодо ошол калькалануучу термин менен анын калькасы катары алынуучу сөздүн түпкү маанилеринин бирдейлиги, окшоштугу көңүлдүн борборунда болушу зарыл. Ушундай сөздөр тандалып алынганда кийин анын морфологиялык көрсөткүчтөрү так берилип, керектүү термин жасалат.

Калька жолу менен жасалган терминдер катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

безличное¹ предложение. Мунун биринчи компоненти бир нерсеге ээ эместикти, жоктуку билдирүүчү *без* жана *лицо* (бет, жак) деген сөздөрдөн жасалган термин. Ушул эле ык менен жана ушундай эле маанидеги сөздөн (*жак+сыз*) грамматикалык жагы белгисиз болгон сүйлөмдүн аты жасалган: *жаксыз (жак+сыз) сүйлөм²*;

безударный слог. Жогорудагыдай эле маанидеги *без* жана *ударение* деген сөздөрдүн кошулушунан жасалган. Бул сөз кыргыз тилинде жогорудагыдай эле маанилердеги *-сыз* жана *басым* деген сөздүн айкалышы аркылуу берилет: *басымсыз (басым+сыз) муун.*

взрывные звуки; взрыв—жарылуу. Мунун субстантивдик формасы — *жарылмалар (жарылма+лар) жана алар эрнин менен эриндин же эрнин менен тиштин бири*

¹ Р. А. Будагов. Введение в науку о языке. М., 1968, 111-бет.
Л. Н. Ефремов. Калькирование как одна из причин возникновения лексической омонимии. Изв. АН Казахской ССР (серия филология и искусства), 1962, 119-бет.

² А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1958, 117-бет.

³ Л. Н. Ефремов. Сущность лексического заимствования и приемы заимствования слов. Автореф. кан. дисс. Алма-Ата, 1954.

¹ Мындан ары келтирилген мисалдардын биринчи гана сөзү талдоого алынат.

² Терминдердин составындагы мүчөлөр гана көрсөтүлөт. Алардын маанилери жөнүндө «Грамматикалык терминдердин морфологиялык жол менен жасалышы» деген бөлүмдө маалымат берилген.

бирине тийишпнен жасалган тыбыштарды (п, б, в) бирдет, алардын термини катары кызмат кылат; *управление*—*башкаруу* (баш+кар+уу). *Башкаруу* багынуучу сөздүн белгилүү жөндөмөдө турушун тал кылуучу синтаксистик байланыштын аты, термин; *переходный глагол*. *Переход*—өтүү, бир абалдан экинчи абалга айлануу. Мындан кыймыл-аракет тике обектиге өтүүчү, багынып турган сөздүн табыш жөндөмү сүндө турушун талап кылуучу *отмө* (өт+мө) *этиш* деп термин жасалган;

непереходный глагол—жогорку эле «переход» деп сөзгө терстикти билдирүүчү «не» кошо айтылып, маанисин тескерисинче экендигин, кыймыл-аракеттин обектиге тике багытталбаганын көрсөтүүчү «отмөс *этиш*» деген (өт+ба+с) термин алынган;

губные гласные. Губа—эрин, тыбыш жасоого катышуучу органдардын бири. Кыргызча варианты—*эри үндүү*, эриндин катышуусу менен жасалуучу тыбыштардын аты, термин;

открытые гласные. *Открытый*—ачык, тоскоолсуз, жоготсуз, жабык эмес. Кыргызчасы—*ачык үндүү*, жасалышы ыгы боюнча айтылганда жаак кен ачылып, абаны тоскоолсуз чыгышы менен жасалуучу тыбыштын аты, термин;

дополнение. *Дополнить*—толуктоо. кемтигин толуктоо, бүтөө. Бул терминдин кыргызчасы—*толуктооч*, морфологиялык жагынан кыймыл атоочко (толуктоо) -ч мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалган, табыш, жатып чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде туруучу айкындооч мүчөнүн бир түрүнүн аты, термин;

проточные звуки. *Проток*—жылчык. кичинекей ташык, кичинекей боштук. Орусча терминдин кыргызча варианты—*жылчыкчыл* (*жылчык+чыл*) тыбыштар кемейкейден чыгып келе жаткан эба тыбыш жасоочу органдардын кичине жылчыгынан сүрүлүп өтүшү менен жасалуучу тыбыштын аты, термин;

личная собственность. *Собственность*—менчик, белгилүү бир адамга тиешелүү мүлк. Кыргызчасы энчилүү (ки+чүл) ат—жарга, өлкөсүгө адамга, мекемеге, чыгамага ж. б. экинчилер берилген ат, термин;

распространенные предложения. *Распространение*—жайылтуу, кеңейтүү. Кыргызча бул термин жайылуу (жайыт+луу) *жайылуу* деп атылат, баш жана айкындоочу мүчөнүн дүүлүк сүйлөмдүн аты, термин;

служебные слова. Служба—кызмат, жумуш. Аталган термин кыргызча *кызматчы* (кызмат+чы) сөз деп аталган, өз алдынча турган лексикалык мааниге ээ болбогон, сөз өзгөртүү мүчөлөрү менен өзгөргөнгөн жана сүйлөм мүчөсү боло албаган сөздөрдүн аты, термин;

неполное предложение. *Неполный*—толук эмес, кемтик, бир нерсеси жетишпеген. *Кемтик сүйлөм*, баш мүчөлөрүнүн бири кемип калган сүйлөмдүн аты, термин;

обособленные слова. *Обособление*—обочолоо, четтөө, алыстоо. *Обочолонгон* (обочо+лан+ган) сөздөр, сүйлөмдөгү негизги сөздөр менен жанаша айтылып, алардын маанисин аныктоочу, бирок алардан интонация аркылуу ажыратылып турган сөздөр, сүйлөмдүн мүчөсүнүн аты, термин;

неопределенно-личные предложения (неопределенность—белгисиздик, дарексиздик; личный—жакка таандык, өзүмдүк, жактуу) — *белгисиз жактуу* (белги+сиз жак+туу) *сүйлөм*, жагы белгилүү болсо да кыймыл-аракетти жалпысынан көрсөтүүчү сүйлөмдүн аты, термин;

звукоподражательные слова (звук—үн, табыш; подражать—тууроо, окшоштуруу) — *тыбыш тууранды сөздөр*, жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтылган сөздөрдүн аты, термин;

образные слова (образ—элес, сөлөкөт, сүрөт) — *элестүү* (элес+луу) сөздөр, заттардын сырткы көрүнүшүнө же алардын кыймыл-аракетине байланыштуу элести билдирүүчү сөздөрдүн аты, термин;

парные согласные (пар—жуп, түгөй, жалгыз эмес) — *түгөйлүү* (түгөй+луу) *үнсүздөр*, түгөйлөш каткалаң жана жумшак үнсүздөрдүн аты, термин¹;

носовые звуки (нос—мурун, мурун көндөйү) — *мурунчул* (мурун+чыл) *тыбыштар*, мурун көндөйүнүн жардамы менен жасалган тыбыштардын (м, н, ц) аты, термин;

разделительный знак (разделить—бөлүү, ажыратуу) — *ажыратуу* (ажырат+туу) *белгиси*, ажыратуу маанисинде колдонулуучу атайын белгинин аты, термин;

продуктивный аффикс (продуктивный—жемиштүү, натыйжалуу, өнүмдүү) — *өнүмдүү* (өнүм+луу) *мүчө*, тилдин азыркы абалында жаңы сөз жасоого жөндөмдүү

¹ Ал эми орус тилиндеги *парные слова* деген терминдин биринчи компоненти кыргызча жогорудагыдай түгөйлүү эмес, *кош* болуп алынган: *кош сөздөр* (кош—жуп, жалгыз эмес, экөө деген маанидеги сөз).

жана колдонулуу сферасы кеңири мүчөлөрдүн аты термин;

непродуктивный аффикс (непродуктивный—жемишсиз, натыйжасыз, өнүмсүз) — **өнүмсүз** (өнүм + сүз) мүчө тилдин азыркы абалында жаңы сөз жасоого жөндөмсүз жана колдонулуучу сферасы тар мүчөлөрдүн аты, термин;

закрытый слог (закрытый—жабык, бүтөлгөн, ачык эмес) — **жабык муун**, аягы үнсүз тыбыш менен аяктаган муундун аты, термин;

открытый слог (открытый—ачык, жабык эмес, бүтөлбөгөн) — **ачык муун**, аягы үндүү тыбыш менен аяктаган муундун аты, термин;

дрожание звуки (дрожать—дирилдөө, титирөө) — **дирилдеме** (дирилде + ме) **тыбыштар**, добуш чыгаруу аппараттардын дирилдешинен келип чыккан тыбыштардын аты, термин;

прямая речь (прямой—түз, кыйшык эмес, тике) — **тике сөз**, кандай айтылса, ошондой алынган бөтөн сөздүн аты, термин;

сложное предложение (сложный —татаал, ччелениш кен; татаалдашкан) — **татаал сүйлөм**, эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдөн курулган сүйлөмдүн аты, термин;

боковые согласные (бок—каптал, бир нерсенин капталы; жан жагы) — **капталчыл** (каптал + чыл) үнсүздөр тыбыштарды айтуу процессинде ооздон сыртка чыгып келе жаткан аба тилдин эки жак капталы, эки жагы менен өтүп, тилдин учу тике тийүү менен жасалган тыбыштардын аты, термин;

вводные слова. Мунун биринчи компоненти четтен келтирүү, четтен киргизүү деген маанидеги «вводить» деген сөздөн жасалган. Кыргыз тилиндеги ушундай маанини билдирүүчү (кирүү, кошулуу) сөздөн тылган ойдун ар түрдүү кырдаалын көрсөтүү үчүн колдонулуучу, бирок сүйлөмгө мүчө боло албай турган сөздөрдүн атын билдирүүчү термин жасалган: **кирүүчү** (кир + ынды) сөз.

б) **Которуп алуу жолу менен жасалган терминдер**. Орус тилинен өздөштүрүлүүчү терминдердин мааниси төл сөздөр менен туура жана так берүү которуп алынышына жатат. Башка тилден кирүүчү терминдердин төл сөздөр менен которуп берүүнүн мааниси чоң, сөздөр

би, биринчиден, төл сөздөр жаңы мааниде колдонулуп, алардын термин түзүү мүмкүнчүлүгү кеңейет; экинчиден, жаңы терминдер төл сөздөрдөн алынгандыктан, алардын термин катары өздөштүрүү процесси да бир топ жеңилдейт.

Терминдерди которуп алууда термин ордуна төл сөздөрдөн тандалып алынган сөздөр терминге коюлуучу бардык талаптарга жооп бергидей болушу керек. Терминдерди которуп алууда орус тилинен которулуучу термин менен кыргыз тилиндеги эквиваленти составы жагынан дайыма эле дал келе бербейт, орус тилиндеги жөнөкөй термин кыргыз тилине татаал термин болуп которула бериши ыктымал. Мисалы, орус тилиндеги бир сөздөн турган **языкознание деген** термин кыргызча **тил илими** деген эки сөз менен которулат.

Которулуучу терминдердин маанисин так берүү үчүн жалгыз гана сөздөрдүн түпкү маанилеринин окшоштугу эске алынбастан, алардын морфологиялык көрсөткүчтөрү да туура пайдаланылышы керек. Мисалы, кыргыз тилинде алгачкы кездерде колдонулуп келген **баяндагыч** менен азыркы колдонулуп жаткан **баяндооч** деген термин бирдей эле сөздөн жасалып (<баян, кабар; орус тилинде сказуемое <сказание—кабар берүү, айтуу ж. б. деген маанидеги сөздөн жасалган), бирдей эле грамматикалык маанини билдирсе да, булардын биринчиси колдонулуудан чыгып, экинчиси сакталып калды. Мындай көрүнүш анын уңгусунун (баяндоо) кеңири колдонулушу менен жана ушул типтеги грамматикалык башка терминдер менен окшоштугуна да байланыштуу.

Которуп алуу—терминдерди калькалоо ыкмасына, негизинен, окшош. Бул окшоштук которулуп алынуучу термин менен калькаланып алынуучу терминдин түпкү үлгүсү башка тилге тиешелүү экендигине байланыштуу, бул экөөнүн тең түпкү прототиби башка тилден алынат.

Которуп алууда терминдердин жогорудагыдай болуп сөзмө-сөз которулушу дайыма эле мүмкүн боло бербейт (маанилери жагынан дал келе бербейт). Мындай учурларда которулуучу терминдин маанисине жакын сөздөр тандалып, аларга тиешелүү жаңы мүчөлөрдү жалгоо аркылуу термин ордуна колдонулат. Мисалы, орус тилиндеги **собираательные числительные** деген термин кыргыз тилине **жамдама сан атооч** деген термин менен которулат. Орус тилинде **собирать**—чогултуу, жыйноо, терүү

деген маанидеги сөз. Ал эми мунун эквиваленти болгон *жамдама* кыргыз тилинде жыйнактоо, корутундулоо, жалпылоо деген маанини билдирет. Бул сөздөр (собрать—жамда) маанилери жагынан төп келбесе да, булардагы болгон жалпы окшоштукка карап гана (экөөндө тең бир нерсени топтоо, жалпылоо деген маани бар) бирдей грамматикалык маанини билдүрүүчү термин жасалды;

второстепенные члены предложения. Бул термин *второй* жана *степень* деген сөздөрдөн жасалган; мунун сөзмө-сөз котормосу—*экинчи даража*. Аталган термин сүйлөмдүн экинчи даражадагы (же болбосо экинчи орундагы) мүчөлөрүн туюндурат. Бул термин кыргыз тилине *сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү* деп которулат; *айкындооч*—сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнөн башка мүчөлөр, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө аныктык, тактык, бышыктык киргизүүчү мүчөлөрдүн жалпы аты. Термин айкын, даана, ачык, так, анык, бышык деген маанини билдирген атоочтон жасалган. Бул сөздүн (айкындооч) маанисинин туура келишине карап, орус тилиндеги терминдин ордуна колдонулду. Демек, орусча терминдердин которулуп алышында сөздөрдүн материалдык маанилери гана эмес, кээде алардын грамматикалык жалпыланган маанилерин да эске алынат деп айтууга болот;

долгие гласные — созулма үндүү. *Долго*—көпкө чейин, көп убакытка чейин, узак убакытка чейин ж. б. мезгилди билдирүүчү сөзгө «*гласный*» деген компоненти кошулуп, «*долгие гласные*» деген термин жасалган. Бул термин кыргыз тилинде «*созулма үндүүлөр*» (созулма—протяжный, вытянутый, длинный, долгий ж. б. узундукка байланыштуу) деген ат менен берилет, алар кыска үндүүлөргө салыштырганда созулуп айтылуучу үндүүлөрдүн сандык сапатынан алынган грамматикалык термин.

Калгандары да ушу сыяктуу: *твердые гласные* — жоон үндүүлөр, *глухие согласные*—каткалаң үнсүздөр, *дробные числительные* — бөлчөк сан, *залог*—мамиле, *наклонение*—ыңгай, *соединительный союз*—байланыштыргыч байламта, *придаточное предложение*—багыныңкы сүйлөм, *превосходная степень* (прилагательных) — күчөтмө даража ж. б.

Бул ыкма өзгөчө грамматикалык татаал терминдерди которуп алууда ийгиликтүү пайдаланылат. Кээ бир

учурларда татаал терминдерди ушул ыкма менен алууда бир компоненти которууга мүмкүн болсо, экинчисин которууга мүмкүн болбой, ага ылайыктуу сөз табылбай калган учурлар да практикада көп кездешет. Мисалы, өзгөчө илимий грамматикаларда кездешүүчү *сравнительная грамматика, словарный состав, грамматическое значение, лексическое значение* сыяктуу терминдерди которууда булардын составында *сравнительная, словарный, значение* деген сөздөр кыргыз тилине мааниси бузулбастан салыштырма (салыштыр+ма), *сөздүк* (сөз+лык), *маани* деген сөздөр менен которулса, *грамматика, состав, грамматическое, лексическое* сыяктуу сөздөрдүн маанисин кыргыз тилинде бир сөз менен так берүүгө кыйын. Мындай сөздөрдү өзгөртпөстөн кабыл алып, аларга керектүү грамматикалык маанини берүү үчүн ылайыктуу мүчөлөрдү жалгайбыз: *грамматикалык* (грамматика+лык), *лексикалык* (лексика+лык) *маани, сөздүк состав, салыштырма грамматика*.

Мындай учурларда орус тилинен кабыл алынуучу сөздүн баштапкы үнгүсү бөлүнүп алынат да, уланган мүчөлөр кыргыз тилиндеги ылайыктуу мүчөлөр менен алмаштырылат: мисалы, *грамматический анализ, лексическое заимствование, логическое ударение* ж. б. сыяктуу сын атооч формасында туруп, татаал терминдин составында аныктооч болуп турган *грамматический* (грамматика+ческий), *лексическое* (лексика+ческое), *логическое* (логика+ческое) деген сөздөрдүн уңгуларын бөлүп алып, (*грамматика, лексика, логика*), андан кийин гана аларга ылайыктуу мүчөлөр жалганат: грамматика+лык, лексика+лык, логика+лык; кыргызча которулуп алынган же өзгөртүүсүз алынган экинчи (аныкталуучу) компоненттерди өз орундарында колдонуу менен керектүү терминдер жасалат: *грамматикалык анализ, лексикалык кабыл алуу, логикалык басым*.

в) Которулбай алынган татаал терминдер. Мындай татаал терминдердин компоненттери эл аралык терминдерден болгондуктан, алар которулбастан гана кабыл алынат. Булар кыргыз тилинин карамагына өтүү менен формалдык жагынан өзгөрүүгө учурашат, сөздөрдүн уңгусу өзгөртүлбөстөн калтырылат да, аларга жалганган мүчөлөр гана алмаштырылат, б. а. ал сөздөргө эне тилге мүнөздүү форма берилет.

Жогоруда айтылып кеткендей, татаал терминдин составындагы аныктооч болуп турган компонентинин уңгу-

суна тийиштүү мүчөлөр жалганат да, экинчи, б. а. аныктагыч болуп турган компоненти уңгу түрүндө өзгөрүлбөстөн кабыл алынат. Мисалы, *интернациональная лексика—интернационалдык лексика, лексический архаизм—лексикалык архаизм, грамматическая форма—грамматикалык форма, фонетический закон—фонетикалык закон, экспериментальная фонетика—эксперименталдык фонетика* ж. б. Мындай учурда которулбай турган биринчи компоненттеринин уңгуларына (интернационал, лексика, грамматика, фонетика, эксперимент) ылайыктуу мүчөлөр жалганат: *интернационал+дык, лексика+лык, грамматика+лык, фонетика+лык, экспериментал+дык.*

Кийинки мезгилдерде кыргыз тили бардык жагынан илимий планда изилденип, үйрөнүлүп жатышына байланыштуу *грамматикалык анализ, семантикалык анализ, грамматикалык категория, грамматикалык форма, абсолюттук синоним, фонетикалык архаизм, сингармонизм закону, диалектилик лексика* ж. б. сыяктуу көптөгөн интернационалдык терминдер кыргыз тилине өтүп, анын лексикасын байытып, сөз жасоо ыкмаларын кеңитти. Бул жөнүндө С. М. Бурдин мындай дейт: «Особенностью терминологической лексики является ее идущая из глубин веков и с каждым днем возрастающая интернациональность. В процессе интернационализации национальных терминологических систем вряд ли допустимо преуменьшать фактор сознательного вмешательства. Несомненно, что расширение использования принципа минимальных расхождений диктуется требованиями науки, сотрудничеством народов в их прогрессивном развитии»¹. Бул кубулуш, КПССтин программасында көрсөтүлгөндөй, азыркы мезгилде коомчулуктун өсүп-өнүгүш процессине байланыштуу болуп жаткан жакондуу нерсе. Мына ошентип, терминдер которулуп же которулбай алынса да, алардын баштапкы формасы менен бирге кыргыз тилинде ал терминди жасоого катышкан мүчөнүн мааниси зор. Анткени бул маселелердин жүзөгө ашырылышында терминди которуп алуу, же котормосуз алып, аны эне тилиндеги мүчөлөр менен жабдуу—терминдердин туура алынышы үчүн негизги шарт болуп эсептелет.

¹ С. М. Бурдин. Выступление на Всесоюзном терминологическом совещании. В сб.: «Вопросы терминологии». М., 1961, 106-бет.

КОРУТУНДУ

Грамматикалык терминдердин жасалуу жолдорун, каражаттарын үйрөнүү иши ал терминдердин өнүгүү мезгилдерин гана өз кучагына алуу менен чектелбестен, анын илимий жактан аныкталыш маселесин да кошо камтыйт. Кыргыз терминологиясы, анын ичинде грамматикалык терминдер да өзүнүн өнүгүшү, калыптанышы жагынан Улуу Октябрь социалисттик революциясынын жемини катарында аны менен шайкеш келип, эне тилибиздеги чоң бурулуш болуп саналат. Советтик доордо жетишилген экономикалык, саясий, маданий жетишкендиктер өзү менен бирге илим, техника боюнча башта турмушубузда болуп көрбөгөн чоң жаңылыктарды киргизди. Аны менен кошо илимий-техникалык терминология да өнүктү, негизинен, калыпташты. Кыргыз тилинин грамматикалык терминологиясынын өнүгүшү да мына ушул зор ийгиликтин бир тармагы катары каралат. Элибиздин улам жаңы жетишкендиктери, ийгиликтери улам жаңы сөздөрдүн, терминдердин жаралышына өбөлгө болду. Мына ушул планда алып караганда кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин өнүгүшүн, калыптанышын төмөнкүчө мүнөздөөгө болот:

1. Кыргыз тилинин грамматикалык терминологиясы эң оболу мектеп жашындагы балдарга жана сабатсыздыгын жоюучу чоңдорго арналган окуу китептерин, окуу куралдарын түзүү ишине байланыштуу башталып, акырындык менен бүгүнкү күндөгү тил илимин чар тарабынан камтыган лингвистикалык терминологияга чейин өсүп жетти.

Өнүгүш, калыптаныш процессинде грамматикалык терминдер бир нече этаптарды басып өткөндүгүн байкоого болот:

а) Алгачкы кездердеги, өзгөчө окуу китептери жаңыдан иштелип чыга баштаган 1924-жылдан 1930-жылга

чейинки аралык. Бул мезгилде окуу китептери жаңыдан иштелип чыга баштаган кез эле. Китеп түзүү традициясынын жоктугуна байланыштуу бул кездеги окуу китептери, негизинен, тектеш жана коңшулаш казак, өзбек, татар тилдериндеги китептерден пайдаланылып, ошолордун терминологиясы кыргыз тилинин грамматикалык терминдерин жаратууда ориентация болду. Бул мезгилдердеги окуу китептери негизинен элдин сабатсыздыгын жоюу жана окуу, жазууга үйрөтүүгө арналгандыктан, грамматикалык эрежелер көп берилген эмес. Ушуга байланыштуу фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик кээ бир гана терминдер жолугат: *үнсүз, жоон сөз, ичке сөз, кошумча, жалгоо, септик, тыбыш, арип, кожогой үндүү, оома тамга* ж. б.

б) Кыргыз элинин грамматикалык терминдеринин сокку өнүгүшү, калыптаныш этабы катарында кыргыз тилинин морфологиясы менен синтаксисинин жарыкка чыккан мезгилдеринен баштап 50-жылдарга чейинки мезгилди алууга болот. Бул мезгилдин ичинде кыргыз тилинин изилденип, үйрөнүлө башташына ылайыктуу жаңы терминдер пайда болуп, мурунку ылайыксыз деп эсептелинген терминдер башка терминдер менен алмаштырылды. Кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы жана синтаксиси боюнча терминдер иштелип чыгып, ал терминдердин басымдуу көпчүлүгү ушул күнгө чейин тилде сакталып калды: *тыбыш, тамга, жоон үндүү, ичке үндүү, созулма үндүү, созулбас үндүү, жумшак үнсүз, каткалаң үнсүз, этиш, өткөн чак, зат атооч, сын атооч, сүйлөм, жай сүйлөм, байламта* ж. б. толуп жаткан терминдер.

в) Грамматикалык терминдердин өнүгүшүнүн үчүнчү этабы 1950-жыл менен азыркы кезге чейинки мезгилди ичине алат. Бул мезгилдин ичинде нормативдүү грамматикалар менен кошо эле тилдин ар кандай маселелерине арналган илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, эмгектер жаратылды. Ошого жараша буга чейин көңүл бурулбай белгисиз болуп келген тилдик жаңы фактылар аныкталып, алардын терминдери жаратылды: *тактооч, чакчыл, ыңгай, мамиле* ж. б. Кийинки кездерде бир эле тилдик фактынын ар башка авторлор тарабынан ар түрдүү каралышына байланыштуу тилде параллель колдонулуп жүргөн терминдер да пайда боло баштады: *кошмо сүйлөм—татаал сүйлөм, жандама сүйлөм—багыныңкы сүй-*

лөм, жардамчы этиш—көмөкчү этиш, таандык байланыш—кыйышуу байланыш, эринсиз үндүү—ачык үндүү, кыска үндүү—созулбас үндүү ж. б. Терминдердин колдонулушунда традициялык принципти сактап, жогорудагыдай терминдердин бирдей колдонулушуна жетишүүнүн өзгөчө практикалык мааниси зор.

2. Кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин жасалышы төмөндөгүдөй ыкмаларга негизделген:

а) Лексико-семантикалык жол менен, б. а. маани жагынан төп келген төл сөздөрдү тандап термин жасоо: *басым, уңгу, ээ, кашаа, муун, мүчө, ыңгай, мамиле* ж. б.

Жаңы термин жасоо үчүн тандалып алынган сөздөр бардык жагынан анализделип, үйрөнүлбөстөн алына берсе, алардын туруктуу абалга жетишине тескери таасирин тийгизерин практикадан көрүүгө болот.

б) Морфологиялык каражаттардын жардамы менен термин жасоо: *баяндооч, үндүү, үнсүз, этиш, сүйлөм* ж. б.

в) Синтаксистик жол менен жасоо: *суроолуу сүйлөм, келер чак, баш тамга, татаал ээ, созулбас үндүү* ж. б.

г) Грамматикалык терминдердин жасалышында орус тилинин таасирин өтө чоң. Кыргыз тилиндеги көп терминдер орус тилинин таасирин астында пайда болгон. Мындай терминдер калькалоо жолу менен, которуп жана өзгөрбөстөн алуу жолдору аркылуу жүзөгө ашырылып, кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнө ылайыкташтырылган.

Параллель колдонулуп келе жаткан кээ бир терминдер жөнүндө практикалык сунуштар

Кийинки мезгилдерде мектеп грамматикаларынын беттеринде бирдей эле грамматикалык маанини билдирүү үчүн эки же кээде үч термин колдонулуп келе жатат. Мындай көрүнүш өзгөчө мектеп окуучуларынын грамматикалык эрежелерди туура өздөштүрүшүнө тоскоол болбой койбойт. Мына ушуга байланыштуу параллель колдонулуучу терминдердин¹ кайсынысын колдонуу ылайык келе тургандыгы жөнүндө төмөнкүдөй сунуштарды берүүгө аракеттенмекчибиз:

¹ Сөз азыркы учурдагы окуу китептеринде катар колдонулуп жүргөн терминдер жөнүндө гана болот.

1. *Мүчө, аффикс.* Грамматиканын морфология жана синтаксис бөлүмдөрүндө колдонулуучу термин. Буларды чаташтырбас үчүн морфологияда *аффикс*, синтаксисте *мүчө* колдонулушу сунуш кылынып келе жатат. Биздин оюбузча, «*мүчө*» деген бир эле терминди грамматиканын ар башка бөлүктөрүндө колдонуудан эч кандай чаташуу деле болушу мүмкүн эмес, бул сөз морфологияда сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү билдирсе, синтаксисте сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн билдирет. Ушул маанисинде бул термин алгачкы кездерден бери эле колдонулуп, окуучулар арасына да ушул маанилеринде сиңип кеткендиктен, бул терминди өзгөртпөстөн колдонууну дурус деп табабыз.

2. *Созулбас үндүү, кыска үндүү.* Кыргыз тилинде созулуп же созулбай, кыска айтылчу үндүү тыбыштар бар экендиги белгилүү. Аталган терминдер үндүү тыбыштардын ушул касиетин чагылдыруучу максатында алынган, жана алар «*созулма үндүү*» дегендин эле антонимин, экөө өз ара синонимдик түгөй катарында колдонулат. Ошондой болсо да «*кыска үндүү*» терминдик мааниге дал келе бербейт (кыска—короткий, недлинный). Ошондуктан «*созулма үндүү*» деген терминге жараша (созулма—долгий, бирок длинный эмес («*созулбас*»)) не долгий, но не короткий) *үндүү* деген терминдин колдонулушу жөндүү сыяктанат.

3. *Эринсиз үндүү, ачык үндүү.* Аталган типтеги тыбыштардын жасалышында эриндердин бири-бирине тийишпей айтылышы эске алынат, жана аларды «*ачык*» (мунун карама-каршысы *туюк*) деп атоо максатка туура келбейт. «*Эринсиз үндүү*» деген терминди айтуу менен эле алардын кантип жасаларын дароо түшүнүүгө болот. Тыбыштардын бөлүнүштөрүн үйрөнүүдө бул белги чечүүчү ролго ээ. Мына ушул жагдайларга таянып, «*ачык*» дегенге караганда «*эринсиз*» деген сөздүн термини катарында алынышынын артыкчылыгы бар. Орус тилинде булар «*несубные гласные*» деп аталат.

4. *Сөз жасоочу мүчө, куранды мүчө; сөз өзгөртүүчү мүчө, уланды мүчө.* «*Сөз жасоочу*» жана «*сөз өзгөртүүчү мүчө*» деген терминдер мүчөлөр аркылуу сөздүн мааниси же формасы өзгөргөндүгүнө карата колдонулат. Мына ушунун негизинде сөздүн маанисин өзгөртүп, жаңы сөз жасоочулар «*сөз жасоочу мүчөлөр*» деп, сөздүн грамматикалык формасын гана өзгөртүүчүлөр «*сөз өз*

гөртүүчү мүчөлөр» деп аталган. Ал эми алгачкы окуу китептеринде учуроочу «*куранды, уланды*» мүчөлөр дегендер терминдин ички мазмунун ача албагандыктан, ушул кезде колдонуудан чыгып калды десе да болот. Орус тилинде бул өңдүү мүчөлөр «*словообразующие*» жана «*словоизменяющие*» деп аталат.

5. *Кызматчы сөз, көмөкчү сөз, жардамчы сөз.* Сүйлөмгө мүчө боло албай, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруучу же аларга кошумча маани катарында ачыктык, тактык киргизүү үчүн колдонулган сөздөрдүн тобу «*кызматчы сөздөр*» болуп эсептелет. Мындай сөздөрдү «*көмөкчү сөз*» (алгачкы кездерде казак тилинин таасиринде жасалган термин) жана «*жардамчы сөз*» деген терминдер менен атоодо алар аркылуу берилүүчү мааниге дал келбейт. Мына ошондуктан жогорку терминдердин ичинен «*кызматчы сөз*» мааниси жагынан терминдик мааниге дал келгендиктен, ушул терминдин колдонулушу жөндүү. Орус тилинде да бул термин «*служебные слова*» деп аталат («вспомогательные слова» эмес).

6. *Татаал сүйлөм, кошмо сүйлөм*—бир нече жөнөкөй сүйлөмдөрдөн куралган сүйлөмдүн аты, термин. Жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен кошмоктошпойт. Орус тилинде да бул термин «*объединенное предложение*» (кошмо сүйлөм) эмес, «*сложное предложение*» (татаал сүйлөм). Мына ушуларга карап, жогорку терминдердин ичинен биринчиси колдонууга ылайыктуу.

7. *Элестүү сөздөр, элес тууранды сөздөр*—заттардын сырткы көрүнүшүнө же алардын кыймыл-аракеттерине байланыштуу элести билдирүүчү терминдер. Бул сөздөр табыш тууранды сөздөрдөн мааниси, грамматикалык кээ бир белгилери боюнча айырмаланышат, жана элести да туурабайт. Ошондуктан буларды «*элес тууранды сөздөр*» эмес, «*элестүү сөздөр*» деп атоо максатка ылайык. Орус тилинде бул термин—*образные слова*.

8. *Табыш тууранды сөз, тыбыш тууранды сөз.* Булар жандуу жана жансыз заттардан чыгуучу тыбышты эмес, табышты тууруп айтылуучу сөздөрдүн термини болгондуктан, «*табыш тууранды сөз*» деген терминдин колдонулушу дурус.

9. *Белгисиз ат атооч, күдүк ат атооч.* Затты же анын сан-сапаттык белгилерин болжолдоп көрсөтүүчү ат атоочтордун термини. «*Күдүк*» деген сөз термин катарында

колдонулуудан өзүнөн өзү эле чыгып калган. Буга караганда «*белгисиз*» деген сөз түшүндүрмөсүз эле ачык, так болгондуктан, жана берилүүчү терминдик түшүнүккө дал келгендиктен колдонууга ыңгайлуу. Орус тилинде — *неопределенное местоимение*.

10. *Жандоочтор, жөлөкчүлдөр* — атооч менен этиштин, атооч менен атоочтун ортосундагы синтаксистик байланышты көрсөтүүчү сөздөрдүн тобу. Бул терминдин биринчиси кыргыз тилиндеги «*жанда*» этишинен алынган. Андан жасалган туунду сөзүнүн мааниси да негизги сөздү жандап айтылышына карата багытталган. Ошондуктан анын термин катары колдонулушу ылайыктуу.

Жөлөкчүл деген термин болсо *жөлөк* деген атооч сөздөн -чыл мүчөсүнүн жардамы менен жасалган. Мааниси боюнча грамматикалык керектүү түшүнүктү чагылдыра албагандыктан, азыр колдонуудан калып бара жатат. Орус тилинде жандоочтор—послелог (после жана слог, слово деген сөздөрдөн турат) деп аталат, негизги сөздөн кийин келүүчү сөз деген маанини түшүндүрөт.

11. *Баяндагыч ыңгай, жай ыңгай*—кыймыл-аракеттин болгонун, болуп жатканын жана боло турганын баяндоочу термин. Терминдик маанисине дал келгендиктен «*баяндагыч ыңгай*» деген терминдин колдонулушу дурус.

12. *Айкын келер чак, жакынкы келер чак* — кыймыл-аракеттин боло тургандыгын ишенимдүүлүк менен ачык билдирүүчү термин. Ушул маанисине ылайык «*айкын келер чак*» деген терминдин колдонулушу талапка жооп берет. «*Жакынкы*» деген термин азыр колдонулуудан чыгып бара жатат.

13. *Жалпы өткөн чак, белгисиз өткөн чак* — өткөн чактын бир түрү, -ган мүчөсү аркылуу жасалат. Кыймыл-аракеттин белгисиздигин эмес, анын жалпы эле мурда болгонун көрсөтөт. Мына ушуга карай «*жалпы өткөн чак*» деген терминдин колдонулушу талапка ылайык.

14. *Капыскы өткөн чак, күдүк өткөн чак* -ып, -ыптыр мүчөсүнүн жардамы менен жасалат. Бул формадагы этиштер аркылуу кыймыл-аракеттин күдүктүгү эмес, сүйлөөчү үчүн иштин капысынан, чукулунан болгондугу биринчи планга коюлат. Ошондуктан «*капыскы өткөн чак*» деген термин өздөрү билдирген грамматикалык мааниге туура келет.

15. *Адат өткөн чак, узак өткөн чак* — белгилүү бир кыймыл-аракеттин өнөкөт катары кайталанганын көрсө-

түүчү этиштин өткөн чагынын бир түрүнүн терминдери; -чу мүчөсүнүн жардамы менен жасалат. Грамматикалык ушул мааниге «*узак*» жана «*адат*» деген сөздөрдүн ичинен маанилери жагынан «*адат*» деген сөз туура келгендиктен, «*адат өткөн чак*» деген терминдин колдонулушу жөндүү.

16. *Арсар келер чак, алыскы келер чак* — кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болор-болбосун арсар көрсөтүүчү этиштин келер чагынын бир түрү. «*Алыскы*» деген термин кыймыл-аракеттин азыр эмес, качандыр бир убакта болорун туюндурат, жана жогорудагы грамматикалык мааниге да дал келбейт. Ал эми «*арсар келер чак*» кыймыл-аракеттин болорун арсар, күмөн кылып көрсөтүү үчүн дал келет (ал кыймыл-аракеттин болбой калышы да ыктымал). Мына ушунусуна карап, «*арсар келер чак*» деген терминдин колдонулуусун дурус деп эсептейбиз.

1924—1930-жж.

Автору, китептин аты, чыккан мезгил	Азыркы колдонулуп жүргөн терминдер									
	сөз	унгу	мүчө	сөз жа- соочу мүчө	сөз өз- төртүү- чү мүчө	жөнө- кей сөз	та- таал сөз	кош сөз	кош- лок сөз	бирик- кей сөз

Жазуу жолунда саамалык. М., 1925

сөз — кошум-
ча

Эне тилибиз, биринчи баскыч мектептер үчүн. Фрунзе, 1928

сөз > унгу сөз мүчө

кура- улан-
ды мү- ды мү-
чө чө

кош унгу
кош-
мок унгу

Эскергү. Бул схемалардын биринчи графасындагы терминдер азыркы учурда колдонулуп жүргөн терминдер деген түшүнүктү, андан кийинки графадагылар качан, кайсы грамматикаларда колдонула баштагандыгын билдирет. Схемаларга мектептерге жана педагогика окуу жайларына арналган окуу китептери гана киргизилди.

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгил	үнсүз	кат- ка- лаң үнсүз	жум- шак үнсүз	эрин- эрин- чилдер	эрин- тиш- чил- дер	уч- чул- дар	орто- чул- дар	түпчүл- дер	жа- рыл- ма- лар	жыл- чык- чы- лар	кап- тал- чыл- дар	дирил- деме- лер
-------------------------------------	-------	-----------------------------	----------------------	--------------------------	------------------------------	--------------------	----------------------	----------------	---------------------------	----------------------------	-----------------------------	------------------------

Жазуу жолунда саамалык. М., 1925

үнсүз — — — — — оома
тамга

Эне тилибиз. Фрунзе, 1928

сөз > — — — — — төрчүл
үнсүз

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жүргөн терминдер										
	ты-быш	тамга	үндүү	созул-бас үндүү	созул-ма үндүү	кең үндүү	кууш-үндүү	эрин-үндүү	эрин-сиз-үндүү	жооп үндүү	ичке үндүү
Тил сабагы, 2 жылдыктар үчүн, Фрунзе, 1932	ты-быш	тамга	үндүү	созул-гой үндүү	созул-ма үндүү	—	—	—	—	жооп үндүү	ичке үндүү
Кыргыз тилинин морфологиясы, 5—6-кл. үчүн, Фрунзе, 1934	>	>	>	>	>	—	—	эрин үндүү	ачык үндүү	жооп үндүү	>
<i>А. Идрисов.</i> Эне тил китеби, 1-бөлүм. Фрунзе, 1934	>	>	>	>	>	—	—	>	>	>	>
<i>К. Бакеев.</i> Эне тил китеби. Фрунзе, 1934	>	>	>	>	>	—	—	>	>	>	>

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жүргөн терминдер											
	үнсүз	кат-калаң үнсүз	жум-шак үнсүз	эрин-эринчилдер	эрин-тишчилдер	учкулдар	орточулдар	түпчүлдөр	жарылар	жылчылар	капталчылар	дирилделер
Тил сабагы. Фрунзе, 1932	үнсүз	кат-калаң үнсүз	жум-шак үнсүз	—	—	—	—	кербез үнсүздөр	—	—	—	—
Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, 1934	>	>	>	эринчил-үнсүз	—	учкул үнсүз	орточул	түпчүл	—	—	—	—
<i>А. Идрисов.</i> Эне тил китеби, Фрунзе, 1934	>	>	>	—	—	—	—	төрчүл үнсүз	—	—	—	—
<i>К. Бакеев.</i> Эне тил китеби. Фрунзе, 1934	>	>	>	—	—	—	—	>	—	—	—	—

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	сөз	уңгу	мүчө	сөз жасоо- чу мүчө	сөз өз- гөртүү- чу мүчө	жө- нө- кей сөз	та- таал сөз	кош сөз	кош- мок сөз	би- рик- кен сөз	кыс- кар- тыл- ган сөз
Тил сабагы. Фрунзе, 1932	сөз	—	мүчө	кураң- ды мү- чө	уланды мүчө	—	—	—	—	—	—
З. Бектенов, Т. Байжиев. Эне тил. 4-кл. үчүн. Фрунзе, 1933	>	—	>	сөз жасоо- чу мүчө	түркүм жасоо- чу мүчө	—	—	—	—	—	—
Кыргыз тилинин морфо- логиясы. Фрунзе, 1934	>	уңгу	>	кураң- ды мүчө	уланды мүчө	—	—	—	—	—	—

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	зат атооч	сын атооч	сан атооч	ат атооч	этиш	так- тооч	туу- ран- ды сөз	сыр- дык сөз	бай- ламта	жан- дооч	бө- лүк- чө	мо- даль- сөз- дөр
Тил сабагы. Фрунзе, 1932	зат атооч	—	са- нат сөз	атооч сөз	этиш сөз	—	—	—	—	—	—	—
Кыргыз тилинин морфо- логиясы. Фрунзе, 1934	>	сын атооч	сан атооч	ат атооч	этиш	—	туу- ранды сөз	сыр- дык сөз	бай- ламта- лар	жан- дооч	—	—
К. Бакеев. Эне тил ките- би, чала сабаттуулар үчүн. Фрунзе, 1934	>	>	>	>	этиш сөз	—	—	—	—	—	—	—
З. Бектенов, Т. Байжиев. Кыргыз тилинин окуу ки- теби, 3—4 окуу жылд. үчүн. Фрунзе, 1934	>	>	>	>	этиш	—	туу- ранды сөздөр	—	көмөк сөздөр	—	—	—

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер												
зат атооч	эңчи-жалпы ат	жекелик түр	көп-түр түр	жөнөкөй зат атооч	таалаат атооч	жөнөкөйлөр катары	атолук жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	барыш жөнөкөйлөр катары	табыш жөнөкөйлөр катары	жатыш жөнөкөйлөр катары	чыгыш жөнөкөйлөр катары

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Эне тилибиз. Биринчи баскыч мектептер үчүн. Фрунзе, 1931	—	—	—	—	жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	барыш жөнөкөйлөр катары	табыш жөнөкөйлөр катары	жатыш жөнөкөйлөр катары	чыгыш жөнөкөйлөр катары
З. Бектенов, Т. Байжиев. Эне тил, баш кл. үчүн. Фрунзе, 1933	—	сынардык түр	—	—	—	жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	барыш жөнөкөйлөр катары	табыш жөнөкөйлөр катары	жатыш жөнөкөйлөр катары	чыгыш жөнөкөйлөр катары
Кыргыз тил. морфологикасы. Фрунзе, 1934	—	—	—	—	—	жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	барыш жөнөкөйлөр катары	табыш жөнөкөйлөр катары	жатыш жөнөкөйлөр катары	чыгыш жөнөкөйлөр катары
З. Бектенов, Т. Байжиев. Кыргыз тилинин окуу китеби, 3—4-кл. үчүн. Фрунзе, 1934	—	жекелик түр	—	—	—	жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	иллик жөнөкөйлөр катары	барыш жөнөкөйлөр катары	табыш жөнөкөйлөр катары	жатыш жөнөкөйлөр катары	чыгыш жөнөкөйлөр катары

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер						
Автору, китептин аты, чыккан мезгили	сан атооч	эсептик сан атооч	иреттик сан атооч	жамдамасан атооч	чамаласан атооч	бөлчөк сан
Эне тилибиз. Фрунзе, 1931	санат сөздөр сан атооч	—	—	—	—	—
З. Бектенов, Т. Байжиев. Эне тил. Фрунзе, 1933	—	эсептик сан	иреттик сан	—	чама сан	топтоо сан
З. Бектенов, Т. Байжиев. Кыргыз тилинин окуу китеби. Фрунзе, 1934	—	жай сан	—	—	—	оптоо сан
						9

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер						
Автору, китептин аты, чыккан мезгили	сын атооч	салышсын	күчөтмө сын	жай сын	сапаттык сын	күчөтмө сын
Эне тилибиз. М., 1931.	сын атооч	—	—	—	—	—
Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, 1934	—	—	—	—	—	—
З. Бектенов, Т. Байжиев. Кыргыз тилинин окуу китеби. Фрунзе, 1934	—	—	—	—	—	—
К. Бакеев. Эне тил китеби. Фрунзе, 1934.	—	—	—	—	—	—

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер					
	ат тооч	жактама ат атооч	шилтеме ат атооч	сурама ат атооч	таңгыч ат ат атооч	аныкта- ма ат ат атооч

Эне тилибиз. М., 1931

жактама шилтеме сурама ат
ат атооч ат атооч атооч

Кыргыз тилинин морфо-
логиясы. Фрунзе, 1934

энчилеме
ат атооч

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер									
	жөнө- көй этиш	та- таал этиш	өткөн чак	берки өткөн чак	байыр.капыс- кы өт- көн чак	адат өткөн чак	учур чак	келер чак	айкын келер чак	арсар келер чак

Кыргыз тилинин морфо-
логиясы. Фрунзе, 1934

үңгү кура-
этиш ма
этиш

бай-
күдүк
өткөн
чак

учур
чак

келер
чак

жа-
ашыр-
кын ке-
лер

К. Бакеев. Эне тил ките-
би, чала сабаг. үчүн.
Фрунзе, 1934

өткөн берки ыркы өткөн
чак өт. чак өт-
көн чак
чак капыс-
кы өт-
лип өт-
көн чак көп
чак

келер
чак

жа-
ашыр-
кын ке-
лер

келер
чак

З. Бектенов, Т. Байжиев.
Кыргыз тилинин окуу ки-
теби, 3—4 кл. үчүн.
Фрунзе, 1934

өткөн берки ыркы өткөн
чак өт. чак өт-
көн чак көп
чак

келер
чак

жа-
ашыр-
кын ке-
лер

келер
чак

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер									
	ма- миле ка- тег.	не- гизги ма- миле	өз- дүк ма- миле	кош ма- миле	аркы- луу ма- миле	түюк мам- ле	ың- гай кате- гория- сы	шарт- туу ыңгай	тилек ың- гай	буй- рук- каалоо ыңгай

Эне тилибиз. Фрунзе,
1931

буй-
рук
этиш

кош
буй-
рук

түюк
буйрук
этиш.

шарт-
туу
этиш

тилек
этиш

буйрук
этиш

инет
этиш

Кыргыз тилинин морфо-
логиясы. Фрунзе, 1934

буй-
рук
этиш

түюк
буйрук
этиш.

шарт-
туу
этиш

тилек
этиш

буйрук
этиш

инет
этиш

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер										
	бай- лам- талар	жө- нөк бай- лам- та	та- таал бай- лам- та	бай- дыр- бас бай- лам- та	бай- ланыш- тыр- гыч бай- лам- та	кар- шы- лагыч бай- ламта	ажы- рат. бай- лам- та	ба- гын- дыр- гыч бай- лам- та	сеп- беп бай- ламта	шарт- туу бай- ламта	на- тый- жа- ла- гыч бай- ламта

Кыргыз тилинин морфо-
логиясы. Фрунзе, 1934

бай-
лам-
талар

бай-
дыр-
бас
бай-
лам-
та

кар-
шы-
лагыч
бай-
ламта

ажы-
рат.
бай-
лам-
та

сеп-
беп
бай-
ламта

шарт-
туу
бай-
ламта

на-
тый-
жа-
ла-
гыч
бай-
ламта

са-
лыш-
тыр-
ма
бай-
ламта

З. Бектенов, Т. Байжиев.
Кырг. тилинин окуу ки-
теби, 3—4-кл. үчүн. Фрун-
зе, 1934

бай-
лам-
талар

бай-
дыр-
бас
бай-
лам-
та

кар-
шы-
лагыч
бай-
ламта

ажы-
рат.
бай-
лам-
та

сеп-
беп
бай-
ламта

шарт-
туу
бай-
ламта

на-
тый-
жа-
ла-
гыч
бай-
ламта

са-
лыш-
тыр-
ма
бай-
ламта

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	баш мүчө	ээ	жонокөй ээ	татаал ээ	бланидооч	жонокөй баян- дооч	татаал баян- дооч	этиштик баян- дооч	атооч- тук баян- дооч
---	----------	----	---------------	--------------	-----------	--------------------------	-------------------------	--------------------------	-----------------------------

З. Бектенов, Т. Байжиев.
Кыргыз тилинин окуу китеби.
Фрунзе, 1934

Кыргыз тилинин синтаксиси,
6—7—8-кл. үчүн.
Фрунзе, 1936

бланида-
гыч

жонокөй татаал жөнөк.
ээ татаал баян.

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	айкын- дооч мүчө	анык- тооч	жөнөкөй анык- тооч	татаал анык- тооч	толук- тооч	жөнөкөй толук- тооч	татаал толук- тооч	тике толук- тооч	кыйыр толук- тооч
---	------------------------	---------------	--------------------------	-------------------------	----------------	---------------------------	--------------------------	------------------------	-------------------------

Кыргыз тилинин морфологиясы.
Фрунзе, 1934

З. Бектенов, Т. Байжиев. Жандама
Кырг. тилинин окуу ките-сөздөр
би. Фрунзе, 1934

Кыргыз тилинин синтаксиси.
Фрунзе, 1936

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	жө- нө- көй сүйлөм	толук сүй- лөм	кемтик сүйлөм	жалаң сүлөм	жай- ылма сүй- лөм	ата- ма сүй- лөм	бирең- чөй эзүү сүйл.	бирең- чөй баянд. сүйл.	бирең- чөй кын. сүйл. мүчө	жал- пыла- гыч мүчө
---	-----------------------------	----------------------	------------------	----------------	-----------------------------	---------------------------	--------------------------------	----------------------------------	--	------------------------------

К. Бакеев. Эне тил китеби.
Чала сабат. үчүн.
Фрунзе, 1934

Кыргыз тилинин синтаксиси.
Фрунзе, 1936

З. Бектенов, Т. Байжиев.
Кыргыз тилинин окуу китеби.
Фрунзе, 1934

толук өксүк жалаң жай-
ыл. сүйл.

жө-нө-көй сүйл. > кемтик сүйл. > сүйл. > нар сүйл.

бир нече баян-дагыч туу сүйл.

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	та- таал сүй- лөм	багы- ныч- сыз таал сүй- лөм	багы- туу таал сүй- лөм	баш- сүй- лөм	багы- ныкы сүй- лөм	мез- гил ба- гын. сүй- лөм	себеп багын. сүйл.	максат багын. сүйлөм	шарт. ба- гын. сүйл.	сы- пат ба- гын. сүйл.	кара- ма каршы багын. сүйлөм	са- лыш- тырма багын. сүйлөм
---	----------------------------	---	-------------------------------------	---------------------	------------------------------	---	--------------------------	----------------------------	-------------------------------	------------------------------------	--	--

Кыргыз тилинин синтаксиси.
Фрунзе, 1936

Кыргыз тилинин морфологиясы.
Фрунзе, 1934

учур-нагый-
даш жала-
ма сүйл.

жан-
дама

танап-
таш
сүйл.

кайчы-
лаш
сүйлөм

кайчы-
лаш
тырма
сүй-
лөм

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер									
	ты- быш	там- га	үн- дүү	созул- бас үндүү	созул- ма үндүү	кең үндүү	кууш үндүү	эрин үндүү	эрин- сиз үндүү	жоон үндүү

К. Бакеев. Кыргыз тили,
башт. мектептер үчүн, I.
Фрунзе, 1937

ты- там- үн- жоон ичке
быш га дүү үндүү үндүү үндүү

У. Асылбеков, У. Бактыбаев.
Кырг. тилинин морф.,
5—6-кл. үчүн. Фрунзе,
1939

созул- созул- кен кууш
бас үндүү ма үндүү үндүү үндүү

У. Асылбеков. Граммати-
ка, I-б. (пед окуу жай.
үчүн). Фрунзе, 1940

> > > > > > > > эрин ачык
> > > > > > > > үндүү үндүү

К. Бакеев. Кыргыз тили-
нин грамматикасы, I, 5—
6-класстар үчүн. Фрунзе,
1948

> > > > > > > > > > >

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер										
	үнсүз	катка- лаң үнсүз	жум- шак үнсүз	эрин- эрин- чил- дер	эрин- тиш- чил- дер	уччул- дар	орто- чулдар	түп- чүл- дөр	жа- рыл- ма- лар	жыл- чык- чыл- дар	кап- тал- чыл- дар

К. Бакеев. Кыргыз тили.
Фрунзе, 1937

үнсүз катка- жум-
лаң шак
үнсүз үнсүз эрин-

У. Асылбеков. Граммати-
ка. Фрунзе, 1940

< > > > > > > > > > > >
үнсүз үнсүз эрин-
чил үнсүз-
дөр

К. Бакеев. Кыргыз тил
грамматикасы. Фрунзе,
1948

> > > > > > > > > > >
үнсүз үнсүз орто-
чул-
дар

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	сөз	уңгу	мүчө	сөз жасоочу мүчө	сөз өзгөр- түүчү мүчө	жө- нөкөй сөз	татаал сөз	кош сөз	кош- мок сөз	би- рик- кең сөз	кыскар- тылган сөз
<i>Н. Макшеев.</i> Кыргыз тили, башталгыч мект. үчүн. Фрунзе, 1939	сөз	уңгу	мүчө	куранды мүчө	уланды мүчө	—	—	кош сөз	кош-мок сөз	—	кыскар-ган сөз
<i>К. Бакеев, У. Бактыбаев.</i> Кыргыз тил. морфологиясы, 5—6-кл. үчүн. Фрунзе, 1939	>	>	>	сөз жасоочу мүчө	сөз кото-руучу мүчө	—	жалкы уңгу	кош уңгу	кош-мок уңгу	—	кыскар-тылган уңгу
<i>У. Асылбеков.</i> Грамматика. Фрунзе, 1940	>	>	>	>	жөнө-көй уңгу	жөнө-көй уңгу	татаал уңгу	>	>	—	кыскар-ган уңгу
<i>К. Бакеев.</i> Кыргыз тилинин грамм. Фрунзе, 1948	>	>	>	сөз түзүүчү мүчө	>	>	>	>	>	—	>

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	зат атооч	сын атооч	сан атооч	ат атооч	этиш	так- тооч	туу- ранды сөз	сыр- дык сөз	бай- ламта- лар	жан- дооч- тор	бөлүк- чөлөр, модаль сөздөр
<i>К. Бакеев.</i> Кыргыз тили. Чала сабаттуулар үчүн. Фрунзе, 1937.	зат атооч	сын атооч	сан атооч	ат атооч	этиш	—	—	—	—	—	—
<i>К. Бакеев, У. Бактыбаев.</i> Кыргыз тил. морфол. Фрунзе, 1938	>	>	>	>	>	—	туу-ранды сөз	сыр-дык сөз	бай-ламталар	—	жардам-чы сөздөр
<i>У. Асылбеков.</i> Грамматика. Фрунзе, 1940	>	>	>	>	>	—	>	>	>	—	—
<i>К. Бакеев.</i> Кыргыз тилинин граммат. Фрунзе, 1948	>	>	>	>	>	—	>	>	>	—	>

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	зат атооч	энчи-лүү ат	жалпы ат	жекелик түр	көптүктүр	жөнөкөмөлөр катэгориясы	атооч жөнд.	иллик жөнд.	барыш жөнд.	табыш жөнд.	жатыш жөнд.	чыгыш жөнд.
--------------------------------------	-----------	-------------	----------	-------------	-----------	-------------------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------

К. Бакеев, У. Бактыбаев.
Кырг. тил. морфологиясы, Фрунзе, 1938

У. Асылбеков. Грамматика. Фрунзе, 1940

К. Бакеев. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1948

энчи-лүү ат	жалпы ат	жекелик түр	көптүктүр	жөнөкөмөлөр катэгориясы	атооч жөнд.	иллик жөнд.	барыш жөнд.	табыш жөнд.	жатыш жөнд.	чыгыш жөнд.
→	→	жекелик сан	көптүк сан	жөнөкөмөлөр мүчө	→	→	барыш жөнд.	табыш жөнд.	жатыш жөнд.	→

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	сан атооч	эсептик сан	иреттик сан	жамдамасан	чамала-масан	топ сан	бөлчөк сан
--------------------------------------	-----------	-------------	-------------	------------	--------------	---------	------------

К. Бакеев, У. Бактыбаев.
Кырг. тил. морфологиясы. Фрунзе, 1938

У. Асылбеков. Грамматика. Фрунзе, 1940

К. Бакеев. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1948

сан атооч	→	→	→	жамдамасан	чамала-масан	топ сан	бөлчөк сан
→	→	→	→	→	→	→	→

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	сын атооч	сапаттык сын	катыштык сын	жай сын	салыштырма сын	күчөтмө сын
--------------------------------------	-----------	--------------	--------------	---------	----------------	-------------

К. Бакеев, У. Бактыбаев.
Кырг. тил. морфологиясы. Фрунзе, 1938

У. Асылбеков. Грамматика. Фрунзе, 1940.

К. Бакеев. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1948

сын атооч	→	→	→	→	→	→
→	→	→	→	→	→	→

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер					
	ат атооч	жактама ат атооч	шилтеме ат атооч	сурама ат атооч	таңгыч ат атооч	аныкта- ма ат атооч

Н. Макешев. Кыргыз тили. 3—4-жылдыктар үчүн. Фрунзе, 1938

ат атооч жактама шилтеме сурама

К. Бакеев, У. Бактыбаев. Кыргыз тилин. морфолог. Фрунзе, 1938

ат атооч бөтөмө таңгыч ат ме ат атооч

У. Асылбеков. Грамматика. Фрунзе, 1940

жактама ат атооч жактама ат атооч ма ат атооч аныкта-
ма ат атооч ма ат атооч ма ат атооч ма ат атооч

К. Бакеев. Кыргыз тилин. грамм. Фрунзе, 1948

ат атооч бөтөмө таңгыч ат ме ат атооч ма ат атооч ма ат атооч ма ат атооч

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер										
	жө- нө- көй этиш	та- таал этиш	өткөн чак	берки өткөн чак	байыр- кы өт- көн чак	капыс- кы өт- көн чак	адат өткөн чак	учур чак	келер чак	айкын келер чак	арсар келер чак
<i>К. Бакеев. Кыргыз тили, Фрунзе, 1937</i>	этиш	—	өткөн чак	—	—	—	—	учур чак	келер чак	айкын келер чак	арсар келер чак
<i>Н. Макешев. Кыргыз тили. Фрунзе, 1938</i>	этиш	—	өт. чак	берки өткөн чак	бай-ыркы өткөн чак	капыс-кы өткөн чак	—	—	—	—	—
<i>У. Бактыбаев. Кыргыз тилинн грамматикасынын этиш бөлүгү. Фрунзе, 1939</i>	жал-кы этиш	та-таал этиш	өт. чак	берки айкын өт. чак	өт. чак	капыс-кы өт. чак	—	—	—	—	—
<i>К. Бакеев. У. Бактыбаев. Кыргыз тил. морфолог. Фрунзе, 1938</i>	жө-некөй этиш	этиш	өт. чак	берки өт. чак	өт. чак	күдүк өт. чак	—	—	—	—	—
<i>У. Асылбеков. Грамматика. Фрунзе, 1940</i>	этиш	этиш	өт. чак	өт. чак	өт. чак	өт. чак	—	—	—	—	—
<i>К. Бакеев. Кыргыз тилин. грамматикасы. Фрунзе, 1948</i>	жө-некөй этиш	та-таал этиш	өт. чак	өт. чак	өт. чак	өт. чак	—	—	—	—	—

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер										
	ма-миле ка-тег.	негиз-ги ма-миле тег.	өз-дүк ма-миле	кош-ман-ле-	аркы-луу ма-миле	туюк мам-ле	ың-гай ка-тег.	шарт-туу ың-гай	тилек ыңгай	буй-рук ың-гай	баян-да-гыч ыңгай
К. Бакеев, У. Бактыбаев. Буй-рук Кыргыз тилин. морфол. Фрунзе, 1938	уңгу буйрук этиш	уңгу буйрук этиш	—	кош буйрук этиш	аркы-луу буйрук этиш	туюк буйрук этиш	—	шарт-туу этиш	тилек этиш	буй-рук этиш	буй-рук этиш
У. Бактыбаев. Кыргыз тилинин грамматик. этиш тыш бөлүгү. Фрунзе, 1939	—	—	өздүк ка-тыш этиш	кош катыш этиш	аркы-луу катыш этиш	туюк катыш этиш	—	—	—	—	—
У. Асылбеков. Грамматика. Фрунзе, 1940	—	—	өздүк буй-рук этиш	кош буй-рук этиш	аркы-луу буйрук этиш	—	—	—	тилек этиш	—	—
К. Бакеев. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1948	—	уңгу буй-рук этиш	—	—	—	туюк буйрук этиш	—	—	—	—	—

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер									
	байлам-талар	батын-дыр-бас байл.	байла-ныш байлам.	карыш-байлам.	та	божо-молдо-гуч бай-ламта	батын-дырма байл.	шарттуу байл.	себен байл.	саямш. байл.
К. Бакеев. Кыргыз тили. Фрунзе, 1937	байлам-талар	—	—	—	—	—	—	—	—	—
К. Бакеев, У. Бактыбаев. Кыргыз тил. морфол. Фрунзе, 1939	байлам-талар	—	—	—	—	—	—	—	—	—
У. Асылбеков. Грамматика. Фрунзе, 1940	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
К. Бакеев. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1948	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	туу- ранды сөздөр	табыш туу- ран- ды сөз- дөр	элес- түү сөздөр	бөлүк- чөлөр	күчөт- күч бөлүк- чөлөр	чекте- гич бө- лүкчө- лөр	бы- шык- тагыч бө- лүкчө	божо- молдо- гуч бөлүкчө	таңгыч бөлүкчө	сура- ма бө- лүкчө
<i>К. Бакеев, У. Бактыбаев, туу- Кырг. тил. морфолог. ранды Фрунзе, 1938</i>	сөз	—	—	жар- дамчы сөздөр	—	—	бы- шыкта. жар. сөз	божомол жар. сөз	таңгыч жар. сөз	—
<i>У Асылбеков, Грамматиги- ка. Фрунзе, 1940</i>	→	—	—	→	—	—	—	бышык- тагыч- тар	божо- молдо- гуч тар	таң- гыч- тар
<i>К. Бакеев, Кыргыз тили- нин грамматикасы. Фрунзе, 1948</i>	→	—	—	→	күчөт- күч жар. сөз	—	бы- шыкта. жар. сөз	божом. жар. сөз	таңгыч жар. сөз	—

— Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	баш мүчө	жөнөкөй ээ	жөнөкөй ээ	татаал ээ	татаал ээ	баян- дооч	жөнөкөй баян- дооч	татаал баян- дооч	этиш- тик баян- дооч	атооч- тук баян- дооч
<i>Т. Актанов, К. Бакеев. Кыргыз тилинин синтак- сисинин конспектиси, му- гал. үчүн. Фрунзе, 1937</i>	—	ээ	жөнөкөй ээ	татаал ээ	татаал ээ	баян- дооч	жөнөкөй баян- дооч	татаал баян- дооч	—	—
<i>Н. Макшеев, Кыргыз ти- ли. Башт. мектептер үчүн. Фрунзе, 1939</i>	баш мүчө →	—	—	—	—	→	—	—	—	—
<i>Т. Актанов К. Бакеев. Кыргыз тилинин синтак- сис. Орто мектептер үчүн. Фрунзе 1939</i>	→	жөнөкөй татаал	жөнөкөй ээ	татаал ээ	татаал ээ	баян- дооч	жөнөкөй баян- дооч	татаал баян- дооч	—	—

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	айкынд. мүчө	анык- тооч	жөнө- көй аныкт.	татаал аныкт.	толук- тооч	жөнөкөй толук- тооч	татаал толук- тооч	тике толук- тооч	кыйыр толук- тооч
<i>Т. Актанов, К. Бакеев.</i> Кыргыз тилинин синтак- сисинин конспектиси. Фрунзе, 1937	айкын- дооч	анык- тооч	—	—	толук- тооч	—	—	—	—
<i>Т. Актанов, К. Бакеев.</i> Кыргыз тилинин синт. Фрунзе, 1939	жандама мүчө	>	—	—	>	—	—	—	—
<i>Т. Актанов.</i> Грамматика, II, синтаксис, педаг. окуу жайл. үчүн. Фрунзе, 1940	айкын мүчө	>	—	—	>	жөнөкөй толук.	татаал толук.	тике толук- тооч	кыйыр толук- тооч

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	жө- нө- көй сүй- лөм	толук сүй- лөм	кем- тик сүй- лөм	жа- лаң сүй- лөм	жай- ылма сүйлөм	атама сүй- лөм	жак- сыз сүй- лөм	бирөөң- чөй ээлүү сүй- лөм	бирөөң- чөй ба- янд. сүйлөм	бирөөң- чөй ай- кылд. сүйлөм	жал- пыла- гыч мүчө
<i>З. Бектенов, Т. Байжиев.</i> Кыргыз тилинин окуу ки- теби, башт. кл. үчүн. Фрунзе, 1934	жө- нөкөй сүй- лөм	толук сүй- лөм	өксүк сүй- лөм	жа- лаң сүй- лөм	жай- ылма сүй- лөм	—	—	бир нече ээлүү сүй- лөм	Бир не- че ба- яндоо- чтуу сүйлөм	—	—
<i>Т. Актанов, К. Бакеев.</i> Кырг. тил. синт. конс- пектиси. Фрунзе, 1937	—	>	кем- тик сүй- лөм	>	>	ата- ма сүй- лөм	—	—	—	—	—
<i>Н. Макешева.</i> Кыргыз ти- ли. Фрунзе, 1939	жө- нөкөй сүй- лөм	>	>	>	>	—	—	көп ээлүү сүйл.	көп ба- яндооч. сүйлөм	кылд. сүйлөм	—
<i>Т. Актанов.</i> Грамматика. Фрунзе, 1940	>	>	>	>	>	ата- ма сүй- лөм	>	>	>	>	жал- пыла- гыч мүчө
<i>Т. Актанов.</i> Кыргыз ти- линин грамм., синтаксис, 6—7-кл. үчүн. Фрунзе, 1948	>	>	>	>	жай- ылма сүйлөм	>	—	>	>	>	>

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер										
	татаал сүйлөм	багыныч- туу татаал сүйлөм	баш сүйлөм	багы. сүйлөм	мезгил. багы. сүйлөм	себеб ба- гы. сүйлөм	максат багы. сүйлөм	шарттуу багы. сүйлөм	сыпат ба- гы. сүйлөм	карама ба- гы. сүйлөм	салыш- тырма ба- гы. сүйлөм
<i>Н. Макшеев</i> . Кыргыз тил- ли. Фрунзе, 1939	татаал мо сүй- лөм	—	—	багы. сүйлөм	—	—	—	—	—	—	—
<i>Т. Актанов, К. Бакеев</i> . Кыргыз тилинин синт. Фрунзе, 1939	жөнө- көй кошмо сүй- лөм	татаал кошмо сүйлөм	баш сүй- лөм	багы. сүйлөм	—	—	—	—	—	—	—
<i>Т. Актанов</i> . Грамматика. Фрунзе, 1940	>	>	>	>	—	—	—	—	—	—	—
<i>Т. Актанов, Н. Макшеев</i> , <i>К. Бакеев</i> . Кыргыз тили- нин грамматикасы. Фрун- зе, 1948	>	>	>	>	—	—	шарт- туу сүйлөм	—	—	—	—

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер											
	тыбыш	тамга	ундуу	созул- бас	ундуу	созул- ма ун- дүү	кең ундуу	кууш ундуу	эрин ундуу	эрин- сиз ун- дүү	жоон ундуу	ичке ундуу
<i>Д. Исаев</i> . Кыргыз тили- нин грамматикасы. I, 5—6-класстар үчүн. Фрунзе, 1951	ты- быш	там- га	ундуу	созул- бас	ундуу	созул- ма ун- дүү	кең ундуу	кууш ундуу	эрин ундуу	эрин- сиз ун- дүү	жоон ундуу	ичке ундуу
<i>Ы. Жакыпов, С. Турус- беков, Д. Майрыков</i> . Кырг. тилинин граммати- касы, I, пед. окуу жайл. үчүн. Фрунзе, 1954	>	>	>	кыска ундуу	>	>	>	>	эрин- чил ундуу	>	>	>
<i>И. А. Батманов, Г. Баки- нова, Ю. Яншансин</i> . Азыркы кыргыз тили, I, пед. окуу жайлары үчүн. Фрунзе, 1956	>	>	>	>	>	>	>	>	арт- чил ундуу	—	арт- чыл ундуу	уччул ундуу
<i>С. Кудайбергенев</i> , <i>Ы. Жакыпов, М. Мура- талиев</i> . Кыргыз тили, ор- то мектептин 8—10-клас- стары үчүн. Фрунзе, 1958	>	>	>	>	>	>	>	>	>	эрин- сиз ундуу	түп- чүлдөр ундуу	уччул- дар

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Китептин аты, автору, чыккан мезгили	Үнсүз		жумшак үнсүз		эрин-эрин-чил		эрин-тиш-чил		Уччулар		Орточул-дар		жабыл-малар		жылкык-чылар		каптал-чылар		дирил-демелер	
	каткалаң үнсүз	каткалаң үнсүз	жум-шак үн-сүз	кош эрин-тиш-чил	эрин-тиш-чил	уччул	орто-чул	жабыл-малар	жылкык-чылар	каптал-чылар	дирил-демелер									
<i>Д. Исеев</i> , Кыргыз тилинин грамматикасы, I. Фрунзе, 1951		каткалаң үнсүз	жум-шак үн-сүз	кош эрин-тиш-чил	эрин-тиш-чил	уччул	орто-чул	жабыл-малар	жылкык-чылар	каптал-чылар	дирил-демелер									
<i>Ы. Жакылов, С. Турусбеков, Д. Майрыков</i> . Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1954		үнсүз																		
<i>И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншансин</i> . Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1956																				
<i>С. Кудайбергенев, Ы. Жакылов, М. Мураташев</i> . Кыргыз тили. Фрунзе, 1958		каткалаң үнсүз	жум-шак үнсүз																	

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	сөз		үчгү		мүчө		сөз жа-сөз өз-соочу мүчө		жөнө-көй сөз		татаал сөз		кош сөз		кош-мок сөз		бирин-кен сөз		кыс-кар-тылган сөз	
	сөз	үчгү	мүчө	сөз жа-сөз өз-соочу мүчө	жөнө-көй сөз	татаал сөз	кош сөз	кош-мок сөз	бирин-кен сөз	кыс-кар-тылган сөз										
<i>Д. Исеев</i> , Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1951																				
<i>Ы. Жакылов, С. Турусбеков, Д. Майрыков</i> . Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1954																				
<i>К. Дыйканов, С. Кудайбергенев</i> . Кыргыз тилинин морфологиясы, пед. окуу жайл. үчүн. Фрунзе, 1957																				
<i>И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншансин</i> . Азыркы кыргыз тили, II. Фрунзе, 1958																				
<i>С. Кудайбергенев, Ы. Жакылов, М. Мураташев</i> . Кыргыз тили. Фрунзе, 1958																				

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгил	эсеп- тик сан	эсеп- тик сан	иреттик сан	жамд. сан	чамала- на сан	топ сан	бөлчөк сан	сын атооч сан	катышт. сын	сапат сын	жай сын	салыш. сын	күчөтмө сын
<i>Д. Исаев</i> . Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1951.	→	→	ирет сан	жамд. сан	чама-лама сан	топ сан	бөлчөк сан	сын атооч сан	ка-тышт. сын	са-пат сын	жай сын	са-салыш. сын	кү-чү-тмө сын
<i>Ы. Жакыпов, С. Турусбеков, Д. Майрыков</i> . Кыргыз тилинин грамматик. Фрунзе, 1954	→	→	ирет сан	жамд. сан	чама-лама сан	топ сан	бөлчөк сан	сын атооч сан	ка-тышт. сын	са-пат сын	жай сын	са-салыш. сын	кү-чү-тмө сын
<i>К. Дыйканов, С. Кудайбергенов</i> . Кырг. тилин. морфолог. Фрунзе, 1957	→	→	→	→	→	топ сан	бөлчөк сан	→	→	са-пат сын	→	→	→
<i>И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншансин</i> . Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1958	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→
<i>С. Кудайбергенов, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев</i> . Кыргыз тили. Фрунзе, 1958	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгил	этиш	өткөн чак	айкын өткөн чак	жалпы өткөн чак	капыс. өткөн чак	адат өткөн чак	келер чак	айкын келер чак	арсар келер чак	учур чак
<i>Д. Исаев</i> . Кырг. тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1951	→	өткөн чак	айкын өткөн чак	жалпы өткөн чак	капыс. өткөн чак	→	→	айкын келер чак	арсар келер чак	учур чак
<i>Ы. Жакыпов, С. Турусбеков, Д. Майрыков</i> . Кыргыз тилинин грамм. Фрунзе, 1954	→	өткөн чак	берки өткөн чак	байыр өткөн чак	→	→	→	айкын келер чак	арсар келер чак	учур чак
<i>К. Дыйканов, С. Кудайбергенов</i> . Кыргыз тил. морфолог. Фрунзе, 1957	→	→	айкын өткөн чак	→	күдүк өт чак	→	→	жакын-кы кел. чак	алыс-кы келер чак	→
<i>И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншансин</i> . Азыркы кырг. тили. Фрунзе, 1958	→	→	айкын өткөн чак	айкын өткөн чак	→	→	→	айкын кел. чак	арсар келер чак	→
<i>С. Кудайбергенов, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев</i> . Кыргыз тили. Фрунзе, 1958	→	→	→	жалпы өт. чак	→	→	→	→	→	→
	→	→	→	белгисиз өт. чак	→	→	→	→	→	→

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	ат атооч	жактама ат атооч	шилтеме ат ат атооч	сурама ат ат атооч	таңгыч ат атооч	аныктама ат атооч	белгисиз ат ат атооч
<i>Д. Исаев</i> . Кыргыз тилин. грамматикасы. Фрунзе, 1951		жактама ат атооч	шилтеме ат ат атооч	сурама ат атооч	таңгыч ат атооч	аныктама ат атооч	белгисиз ат ат атооч
<i>Ы. Жакыпов, С. Турусбеков, Д. Майрыков</i> . Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1954		жактама ат атооч	шилтеме ат ат атооч	сурама ат атооч	таңгыч ат атооч	аныктама ат атооч	белгисиз ат ат атооч
<i>К. Дыйканов, С. Кудайберенов</i> . Кыргыз тил. морфол. Фрунзе, 1957		жактама ат атооч	шилтеме ат ат атооч	сурама ат атооч	таңгыч ат атооч	аныктама ат атооч	белгисиз ат ат атооч
<i>И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншиансин</i> . Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1958		жактама ат атооч	шилтеме ат ат атооч	сурама ат атооч	таңгыч ат атооч	аныктама ат атооч	белгисиз ат ат атооч
<i>С. Кудайберенов, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев</i> . Кыргыз тили. Фрунзе, 1958		жактама ат атооч	шилтеме ат ат атооч	сурама ат атооч	таңгыч ат атооч	аныктама ат атооч	белгисиз ат ат атооч

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	мамиле категор.	негизги мамиле	кош ма- миле	өздүк мамиле	Туюк мамиле	аркылуу мамиле	ыңгай категор.	Буйрук ыңгай	тилек ыңгай	инет ыңгай	Баянда- гыч ыңгай
<i>Д. Исаев</i> . Кырг. тилинн грамматикасы. Фрунзе, 1951			кош ма- миле	өздүк мамиле	Туюк мамиле	аркылуу мамиле	ыңгай категор.	Буйрук ыңгай	тилек ыңгай	инет ыңгай	Баянда- гыч ыңгай
<i>Ы. Жакыпов, С. Турусбеков, Д. Майрыков</i> . Кыргыз тил. грамматикасы. Фрунзе, 1954			кош ма- миле	өздүк мамиле	Туюк мамиле	аркылуу мамиле	ыңгай категор.	Буйрук ыңгай	тилек ыңгай	инет ыңгай	Баянда- гыч ыңгай
<i>К. Дыйканов, С. Кудайберенов</i> . Кыргыз тил. морфологиясы. Фрунзе, 1957			кош ма- миле	өздүк мамиле	Туюк мамиле	аркылуу мамиле	ыңгай категор.	Буйрук ыңгай	тилек ыңгай	инет ыңгай	Баянда- гыч ыңгай
<i>И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншиансин</i> . Азыркы кырг. тили. Фрунзе, 1958			кош ма- миле	өздүк мамиле	Туюк мамиле	аркылуу мамиле	ыңгай категор.	Буйрук ыңгай	тилек ыңгай	инет ыңгай	Баянда- гыч ыңгай
<i>С. Кудайберенов, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев</i> . Кыргыз тили. Фрунзе, 1958			кош ма- миле	өздүк мамиле	Туюк мамиле	аркылуу мамиле	ыңгай категор.	Буйрук ыңгай	тилек ыңгай	инет ыңгай	Баянда- гыч ыңгай

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер						
Автору, китептин аты, чыккан мезгили	тактооч	бышыкт. тактооч	мезгил тактооч	орун тактооч	сын-сыпат тактооч	сан-өлчөм тактооч
<i>Д. Исаяв</i> . Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1951	тактооч	—	мезгил тактооч	орун тактооч	сын-сыпат тактооч	сан-өлчөм тактооч
<i>Ы. Жакыпов, С. Турусбеков, Д. Майрыкова</i> . Кыргыз тил. граммат. Фрунзе, 1954	>	—	>	>	>	>
<i>К. Дыйканов, С. Кудайбергенов</i> . Кыргыз тилин. морфологиясы. Фрунзе, 1957	>	—	>	>	>	—
<i>И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Янишансин</i> . Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1958	>	бышыктагыч тактооч	>	>	—	—
<i>С. Кудайбергенов, Ы. Жакыпов, М. Мураташев</i> . Кыргыз тили. Фрунзе, 1958	>	—	—	—	—	—

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер									
Автору, китептин аты, чыккан мезгили	байламта	багындырбас байл.	байлан. байл.	каршыл. байл.	божомол. байл.	багындырма байл.	себеп байл.	шарттуу байл.	салыш. байл.
<i>К. Дыйканов, С. Кудайбергенов</i> . Кыргыз тил. морфологиясы. Фрунзе, 1957	байлам-лар	багындырбас байл.	байлан. байл.	каршыл. байл.	—	багындырма байл.	себеп байыл.	шарттуу байл.	—
<i>И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Янишансин</i> . Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1958	>	—	>	карамакаршы. байл.	—	—	>	>	—
<i>С. Кудайбергенов, Ы. Жакыпов, М. Мураташев</i> . Кыргыз тили. Фрунзе, 1958	>	багындырбас байл.	>	каршылагыч байл.	ажыраткыч байл.	ма байл.	>	—	—

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	туурап. сөздөр	табыш туурап. сөз	табыш туур. элес- түү сөз	бөлүк- чөлөр	кычөт- күч бө-	кычөткө өлүкчө	чык- тыш кычөт	божо- мол бө-	тангыя өлүкчө	сырама өлүкчө
---	-------------------	-------------------------	------------------------------------	-----------------	-------------------	-------------------	----------------------	------------------	------------------	------------------

Ы. Жакыпов, С. Турусбеков, Д. Майрыков. Кыргыз тилин. грамм. Фрунзе, 1954

К. Дыйканов, С. Кудайберген. Кыргыз тил. морфологиясы. Фрунзе, 1957

И. А. Батманов, Г. Бакинова, Ю. Яншансик. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1958

С. Кудайбергенев, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев. Кыргыз тили. Фрунзе, 1958

табыш
туур.
сөз

бөлүк-
чөлөр

кычөт-
күч бө-

кычөткө
өлүкчө

чык-
тыш
кычөт

божо-
мол бө-

тангыя
өлүкчө

сырама
өлүкчө

Автору, китептин аты,
чыккан мезгили

А. Жапаров. Кыргыз тилин грамматикасы, II, 6—7-кл. үчүн. Фрунзе, 1950

Ы. Жакыпов, М. Мураталиев. Азыркы кыргыз тилинин снп. боюнча кыскача конспект. Фрунзе, 1956

С. Кудайбергенев, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев. Кыргыз тили. Фрунзе, 1958

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	баш мүчө	баш- мүчө	ай- кын	анык- тооч	толук тооч	тикө толук- тооч	кычөт- күч бө-	кычөт- күч бө-	кычөткө өлүкчө	чык- тыш кычөт	божо- мол бө-	тангыя өлүкчө	сырама өлүкчө
<i>А. Жапаров.</i> Кыргыз тилин грамматикасы, II, 6—7-кл. үчүн. Фрунзе, 1950	баш мүчө	баш- мүчө	ай- кын	анык- тооч	толук тооч	тикө толук- тооч	кычөт- күч бө-	кычөт- күч бө-	кычөткө өлүкчө	чык- тыш кычөт	божо- мол бө-	тангыя өлүкчө	сырама өлүкчө
<i>Ы. Жакыпов, М. Мураталиев.</i> Азыркы кыргыз тилинин снп. боюнча кыскача конспект. Фрунзе, 1956	баш мүчө	баш- мүчө	ай- кын	анык- тооч	толук тооч	тикө толук- тооч	кычөт- күч бө-	кычөт- күч бө-	кычөткө өлүкчө	чык- тыш кычөт	божо- мол бө-	тангыя өлүкчө	сырама өлүкчө
<i>С. Кудайбергенев, Ы. Жакыпов, М. Мураталиев.</i> Кыргыз тили. Фрунзе, 1958	баш мүчө	баш- мүчө	ай- кын	анык- тооч	толук тооч	тикө толук- тооч	кычөт- күч бө-	кычөт- күч бө-	кычөткө өлүкчө	чык- тыш кычөт	божо- мол бө-	тангыя өлүкчө	сырама өлүкчө

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Китептин аты, автору, чыккан мезгили	ты- быш	там- га	үн- дүү	созул- бас үн- дүү	созул- ма үн- дүү	кең үндүү	кууш үндүү	эрин үндүү	эрин- сиз үн- дүү	жоон үндүү	ичке үндүү
<i>Д. Исаев, К. Токоев.</i> Кыргыз тилинин окуу китеби, I, 5—6-кл. үчүн. Фрунзе, 1963	ты- быш	там- га	үн- дүү	кыска үндүү	созул- ма үн- дүү	—	—	эрин- үндүү	эрин- сиз үн- дүү	жоон үндүү	ичке үндүү
<i>С. Давлетов, Ж. Мукалбаев, С. Турусбеков.</i> Кыргыз тил. грамматикасы, I, пед. окуу жайл. үчүн. Фрунзе, 1968	>	>	>	>	>	кең үндүү	кууш үндүү	эрин- чил үн- дүү	>	>	>
<i>А. Жапаров, Б. Орузбаева, Э. Абдылдаев.</i> Кыргыз тили, 9—10-кл. үчүн. Фрунзе, 1969	>	>	>	созул- бас үн- дүү	>	>	>	>	>	түпкүл- дөр	учул- дар

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	үнсүз	кат- ка- лаң үнсүз	жум- шак үнсүз	эрин- эрин- чилдер	эрин- тиш- чил- дер	уч- чул- дар	орто- чул- дар	түп- чул- дөр	жа- рыл- ма- лар	жыл- чык- чылар	кап- тал- чыл- дар	дирил- деме- лер
<i>Д. Исаев, К. Токоев.</i> Кыргыз тил. окуу китеби. Фрунзе, 1963	үнсүз	кат- ка- лаң үнсүз	жум- шак үнсүз	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>С. Давлетов, Ж. Мукалбаев, С. Турусбеков.</i> Кыргыз тилин. грамматикасы. Фрунзе, 1968	>	>	>	эрин- чил	эрин- тиш- чил	уч- чул	орто- чул	түп- чул	жа- рыл- ма- лар	жыл- чыл- дар	кап- тал- чыл- дар	дирил- деме- лер
<i>А. Жапаров, Б. Орузбаева, Э. Абдылдаев.</i> Кыргыз тили. Фрунзе, 1969	>	>	>	кош эрин- чил	>	>	>	>	лар	дар	дар	лар

Автору, китептин аты, чыккан мезгил	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер										
	сөз	унгу	мүчө	сөз жа- соочу мүчө	сөз өз- гөртүү- чү мүчө	жөнө- көй сөз	татаал сөз	кош сөз	кош- мок сөз	бирик- кей сөз	кыс- карт. сөз
<i>Д. Исаев, К. Токоев.</i> Кырг. тилин. окуу кит. Фрунзе, 1963	сөз	унгу	мүчө	курап- ды мү- чө	улан- ды мү- чө	та- таал	кош сөз	кош- мок сөз	бирик- кей сөз	кыс- кар- ган сөз	кыс- кар- ган сөз
<i>С. Давлетов, Ж. Мукам- баев, С. Турусбеков.</i> Кыргыз тилин. грамм., Фрунзе, 1968	>	>	>	сөз жа- соочу мүчө	гөр- түүчү мүчө	>	>	>	>	>	>
<i>Д. Исаев, С. Кудайбер- генов, С. Усеналиев.</i> Кыргыз тилин. окуу кп- теби, 5—6-кл. Үчүн. Фрунзе, 1969	>	>	>	курап- ды мү- чө	улан- ды мү- чө	>	>	>	>	>	>
<i>А. Жаларов, Б. Орузбае- ва, Э. Абдулдаев.</i> Кыр- гыз тили. Фрунзе, 1969	>	>	>	сөз жа- соочу мүчө	гөр- түүчү мүчө	>	>	>	>	>	>

Автору, китептин аты, чыккан мезгил	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер										
	зат	сипи	сан	ат	этиш	так- тооч	туура- ды сөз	сырдык сөз	байлам- талар	жан- дооч- тор	бөлүк- чөлөр, модаль сөздөр
<i>Д. Исаев, К. Токоев.</i> зат Кырг. тилинн. окуу кп- теби. Фрунзе, 1963	зат	сипи	сан	ат	этиш	так- тооч	туур. сөз	сыр- дык сөз	байлам- талар	жан- дооч- тор	бөлүк- чөлөр, модаль сөздөр
<i>С. Давлетов, Ж. Мукам- баев, С. Турусбеков.</i> Кыргыз тилин. грамматп- касы. Фрунзе, 1968	>	>	>	ат	этиш	так- тооч	>	>	бай- лам- талар	жан- дооч- тор	бөлүк- чөлөр, модаль сөздөр
<i>Д. Исаев, С. Кудайбер- генов, С. Усеналиев.</i> Кыргыз тилин. окуу кп- теби. Фрунзе, 1969	>	>	>	>	>	>	>	>	>	>	>

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер						
	ат атооч	жактама ат атооч	шилтеме ат атооч	сурама ат атооч	таңгыч ат атооч	аныктама ат атооч	белгисиз ат атооч
<i>Д. Исаев, К. Токоев.</i> Кыргыз тил. окуу китеби. Фрунзе, 1963	ат атооч	жакт. ат ат.	шилтеме ат ат.	сурама ат ат.	таңгыч ат атооч	аныктама ат атооч	—
<i>С. Давлетов, Ж. Мукам- баев, С. Турусбеков.</i> Кыргыз тилинин граммат. Фрунзе, 1968	»	»	»	»	»	»	күдүк ат атооч
<i>Д. Исаев, С. Кудайбер- генов, С. Усеналиев.</i> Кыргыз тилинин окуу кп- теби. Фрунзе, 1969	»	»	»	»	»	»	белгисиз ат атооч

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер								
	этиш	өткөн чак	айкын өткөн чак	жалпы өткөн чак	капыс- кы өт- көн чак	адат өткөн чак	айкын келер чак	арсар келер чак	учур чак
<i>Д. Исаев, К. Токоев.</i> Кыргыз тил. окуу ките- би. Фрунзе, 1963	этиш	өткөн чак	айкын өткөн чак	жалпы өткөн чак	капыс- кы өт- көн чак	адат өткөн чак	айкын келер чак	арсар келер чак	учур чак
<i>С. Давлетов, Ж. Мукам- баев, С. Турусбеков.</i> Кыр- гыз тилинин грамматн- касы. Фрунзе, 1963	»	»	»	»	»	»	»	»	»

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	манзиле кате- гор.	негизги манзиле	кош манзиле	өздүк манзиле	түюк манзиле	аркы- туу манзиле	мангай категор.	буй- рук мангай	шарт- туу мангай	тиллек мангай	инет мангай	баян- дагыч мангай
Д. Исаяв, К. Токоев. Кыргыз тилинин окуу китеби. Фрунзе, 1963	негизги мам.	кош мам.	өз-дүк мам.	түюк мам.	аркы кыл мам.	мангай гай	буйрук мангай	шарт. мангай	тиллек мангай	инет мангай	баян мангай	
С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. Кыргыз тилинин граммат. Фрунзе, 1968	>	>	>	>	>	>	>	>	>	>	>	>
Д. Исаяв, С. Кудайбергенов, С. Усеналиев. Кыргыз тил. окуу китеби. Фрунзе, 1969	>	>	>	>	>	>	>	>	>	>	>	>

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	тактооч	бышыкта- гыч тактооч	мезгил тактооч	орун тактооч	сын-сыпат тактооч	сан өлчөм тактооч
Д. Исаяв, К. Токоев. Кыргыз тил. окуу китеби. Фрунзе, 1963	тактооч	—	мезгил тактооч	орун тактооч	сын-сыпат тактооч	сан-өлчөм тактооч
С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1968	>	бышык. тактооч	>	>	>	>
Д. Исаяв, С. Кудайбергенов, С. Усеналиев. Кыргыз тил. окуу китеби. Фрунзе, 1969	>	—	>	>	>	>

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер								
	байлам- талар	багын- дырбас байл.	байла- ныштыр. байл.	каршы- лагыч байл.	божо- молдо- гуч байл.	багын- дырма байл.	себеп. байл.	шарт. байл.	салыш- тырма байл.
<i>Д. Исаев, К. Токоев.</i> Кыргыз тил. окуу кп- теби. Фрунзе, 1963	байлам- талар	багын- дырбас байл.	—	—	—	багын- дырма байл.	—	—	—
<i>С. Давлетов, Ж. Му- камбаев, С. Турусбеков.</i> Кыргыз тилинин грам- мат. Фрунзе, 1968	>	>	байла- ныштыр. байл.	каршыл. байл.	бо- жом. байл.	>	себеп байл.	шарттуу байл.	салыш. байл.
<i>Д. Исаев, С. Кудайбер- генов, С. Усеналиев.</i> Кыр- гыз тилинин окуу ките- би. Фрунзе, 1969	>	>	—	—	—	>	—	—	—

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер									
	туу- ранды сөздөр	табыш туу- ранды сөздөр	элес- түү сөздөр	бөлүк- чөлөр	күчөт- күч бө- лүкчө	чекте- гич бө- лүкчө	бышык- тагыч бөлүкчө	божо- мол. бөлүк- чө	таңгыч бөлүк- чө	сура- ма бө- лүкчө
<i>Д. Исаев, К. Токоев.</i> Кыргыз тил. окуу ките- би. Фрунзе, 1963	туу- ран. сөз	та- быш туур. сөз	элес- түү сөз	бөлүк- чөлөр	күчөт. бөлүк- чө	чектегич бөлүкчө	бышыкт. бөлүкчө	бо- жом. бөлүкчө	—	—
<i>С. Давлетов, Ж. Мукам- баев, С. Турусбеков.</i> Кыргыз тилинин грамма- тикасы. Фрунзе, 1968	>	та- быш туур. сөз	элес. туур. сөз	>	>	чектеме бөлүкчө	аныкта- ма бө- лүкчө	>	таңгыч бөлүкчө	сура- ма бө- лүкчө
<i>Д. Исаев, С. Кудайбер- генов, С. Усеналиев.</i> Кыр- гыз тилинин окуу китеби. Фрунзе, 1969	>	табыш туур. сөз	элес- түү сөз	>	>	чектегич бөлүкчө	аныкта- тагыч бөлүкчө	>	>	>

Автору, китептин аты, чыккан мезгил	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер																		
	Баш мүчө	Ээ	Баян- дооч	айкын- дооч	аяк- тооч	ТОЛҮК- ТООЧ	ТИКЕ ТОЛҮК- ТООЧ	ТОЛҮК- ТООЧ	кылар ТООЧ	ТОЛҮК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ	СЫН СЫ- ПАТ БЫШЫК- ТООЧ	ОРУН БЫШЫК- ТООЧ	МЭЗГІЛ БЫШЫК- ТООЧ	СЕБЕП БЫШЫК- ТООЧ	МАКАТ БЫШЫК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ	САЛ НАС ӨЛЧӨМ БЫШЫК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ
А. Жапаров. Кыргыз тилдин грамматика- сы. Фрунзе, 1961	Баш мүчө	Ээ	Баян- дооч	ай- кын- мүчө	аяк- тооч	ТОЛҮК- ТООЧ	ТИКЕ ТОЛҮК- ТООЧ	ТОЛҮК- ТООЧ	кылар ТООЧ	ТОЛҮК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ	СЫН СЫ- ПАТ БЫШЫК- ТООЧ	ОРУН БЫШЫК- ТООЧ	МЭЗГІЛ БЫШЫК- ТООЧ	СЕБЕП БЫШЫК- ТООЧ	МАКАТ БЫШЫК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ	САЛ НАС ӨЛЧӨМ БЫШЫК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ
Ы. Жакылов, Д. Май- рыков, М. Муратали- ев. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрун- зе, 1964		Ээ	Баян- дооч	ай- кын- мүчө	аяк- тооч	ТОЛҮК- ТООЧ	ТИКЕ ТОЛҮК- ТООЧ	ТОЛҮК- ТООЧ	кылар ТООЧ	ТОЛҮК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ	СЫН СЫ- ПАТ БЫШЫК- ТООЧ	ОРУН БЫШЫК- ТООЧ	МЭЗГІЛ БЫШЫК- ТООЧ	СЕБЕП БЫШЫК- ТООЧ	МАКАТ БЫШЫК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ	САЛ НАС ӨЛЧӨМ БЫШЫК- ТООЧ	БЫШЫК- ТООЧ

Автору, китептин аты, чыккан мезгил	Азыркы колдонулуп жаткан терминдер											
	жөнөк. сүйл.	ТОЛУК сүйл.	КЕНТИК сүйл.	жалан сүйл.	жайыл. сүйл.	атама сүйл.	жаксыз сүйл.	бирен- чөө ээлуү сүйл.	бирен- чөй ба- янд. сүйл.	бүрөн- чөй ай- кын. сүйл.	жалпы- латыч мүчө	
А. Жапаров. Кыргыз ти- линин грамматикасы, II, жө- 6—7-кл. үчүн. Фрунзе, нек. 1969	жөнөк. сүйл.	ТОЛУК сүйл.	КЕНТИК сүйл.	жалан сүйл.	жайыл. сүйл.	атама сүйл.	жаксыз сүйл.	бирен- чөө ээлуү сүйл.	бирен- чөй ба- янд. сүйл.	бүрөн- чөй ай- кын. сүйл.	жалпы- латыч мүчө	
Ы. Жакылов, Д. Майры- ков, М. Мураталиев. Кыргыз тилинин грам- мат. 7—8-кл. үчүн. Фрун- зе, 1964	жөнөк. сүйл.	ТОЛУК сүйл.	КЕНТИК сүйл.	жалан сүйл.	жайыл. сүйл.	атама сүйл.	жаксыз сүйл.	бирен- чөй ээлуү сүйл.	бирен- чөй ба- янд. сүйл.	бүрөн- чөй ай- кын. сүйл.	жалпы- латыч мүчө	

Азыркы колдонулуп жаткан терминдер

Автору, китептин аты, чыккан мезгили	Татаал сүйл.	багы- нычсыз татаал сүйл.	багы- нычтуу татаал сүйл.	таг сүйл.	ба- гын сүйл.	мез- гил сүйл.	себеп багын. сүйл.	мак- сат ба- гын. сүйл.	шарт- туу багын. сүйл.	сала- тырма багын. сүйл.
А. Жалпаров, Кыргыз тил- линин грамматикасы, Фрунзе, 1961	тең байла- туу	багын. кошмо сүйл.	баш сүйл.	мак- сат ба- гын. сүйл.	шарт баш- гын. сүйл.	сала- тырма багын. сүйл.	себеп ба- гын. сүйл.	мак- сат ба- гын. сүйл.	шарт баш- гын. сүйл.	сала- тырма багын. сүйл.
Ы. Жакыпов, Д. Майры- ков, М. Мураталиев, та- Кыргыз тил. грамматика- сы, Фрунзе, 1964	тең байла- туу кош сүйл. багы- ныч- сыз сүйл.	багын. кошмо сүйл.	баш сүйл.	мак- сат ба- гын. сүйл.	шарт баш- гын. сүйл.	сала- тырма багын. сүйл.	себеп ба- гын. сүйл.	мак- сат ба- гын. сүйл.	шарт баш- гын. сүйл.	сала- тырма багын. сүйл.

МАЗМУНУ

Киреш сөз	3
I глава. Кыргыз тилиндеги терминология ишинин та- рыхынан	13
Мектеп грамматикаларынын жана грамматикалык тер- миндердин жасалыш тарыхынан	21
II глава. Грамматикалык терминдердин жасалыш жолдору	38
Эне тилдин байлыктарынан пайдаланып термин жасоо жолдору	44
Кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин өнүгү- шүндө башка тилдердин таасири.	71
Корутунду	87
Параллель колдонулуп келе жаткан кээ бир терминдер жөнүндө практикалык сунуштар	89
Таблицалар	94

Валентина Закирова

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ
В КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКЕБасманын редактору Ф. С. Рабиханова
Обложкасы В. Ф. Роектики
Тех. редактор Э. К. ГавринаТерүүгө 12/VIII 1976-ж. берилди. Басууга 17/XII 1976-ж.
кол коюлду. Кагаздын форматы 84×108 1/32. Көлөмү 4,75 бас-
ма табак, 8,17 учеттук басма табак. Д—02319. Тиражы
500. Заказ 2553. Баасы 82 т.Фрунзе шаары, Кыргыз ССР илимдер академиясынын
басмасы, Ленин проспектиси, 265аКыргыз ССР илимдер академиясынын, басмаканасы
Пушкин көчөсү, 144